

lekciju kurss

Pēteris Laķis

SOCIOLOĢIJA

Ievads
socioloģijā

ZVAIGZNE ABC

45302

2002-4
282

Latvian Academy of Sciences
Library

L
31

l e k c i j u k u r s s

Pēteris Laķis

SOCIOLOĢIJA
Ievads
socioloģijā

AUTORA REDAKCIJĀ

ZVAIGZNE ABC

Latvijas Nacionālā
bibliotēka

0302054425

316(075.4)
La 230

levads

Šis lekciju kurss nepretendē aptvert visus dažādās socioloģijas kuršos aplūkojamos jautājumus. Autors ir centies izprast cilvēka pasaules socioloģiskā skatījuma specifiku, mēģinot to izklāstīt vienotā sakārtotā zināšanu sistēmā.

Izklāsta virzību nosaka deduktīvā izziņas un izskaidrošanas metode. Socioloģisko zināšanu strukturēta veseluma izveidē nepieciešamajiem pamatpieņēmumiem ir aksiomātisks raksturs, turklāt to vispārīguma pakāpe bieži vien atbilst sociālfilozofiskam īstenības apjēguma rakursam. Pārējos priekšstatus ir mēģināts loģiski izsecināt no šiem vispārējiem pieņēmumiem, aptverot dažādas sociālo attiecību jomas. Protams, ir jāatceras arī empīrisko zināšanu ietekme socioloģiskā sabiedrības skatījuma veidošanā. Socioloģiskās teorijas un arī pārskats par tām nav aksiomātiskas zināšanu sistēmas, tās mūsdienu metodoloģiskajā skatījumā atbilst aprakstošo teoriju statusam.

Lekciju kursa tapšanā ir izmantotas atšķirīgu teorētisku virzienu ietvaros paustās fundamentālās idejas – no Ogista Konta līdz Entonijam Gidensam, kā arī dažādu empīrisku pētījumu rezultāti. Vienlaikus īpaša uzmanība tiek pievērsta Latvijas sociālajām problēmām. Pārejas posma sabiedrība, kurā īstenojas visai būtiskas ekonomiskās un politiskās izmaiņas, ļauj skaidrāk saskatīt vairākas mūsdienu sociālās realitātes funkcionālās un strukturālās īpatnības, īpaši tādās jomās kā varas pretenzijas, vērtību dinamika, sociālā stratifikācija un mobilitāte. Socioloģiskajai izpētei pievilcīgāka var būt nevis stabila sabiedriskā vide, bet gan cilvēka dzīves situācijas pārmaiņu esamība, jo tajā nereti saasinātāk atklājas slēptākā darbības motivācija un apstākļu nosacītība.

Socioloģijas uzdevums ir ne tikai teorētiski izskaidrot sociālās realitātes likumsakarības un prognozēt sabiedrības attīstības iespējamās tendences vai variantus. Šai zinātnes nozarei ir jāpilda arī tiesākas praktiskās funkcijas. Socioloģiskās zināšanas var kalpot par pamatu ekspertu vērtējumam lēmumu pieņemšanā visos varas īstenošanas līmeņos. Tādu iespēju izmantošana sekmē ne tikai veiksmīgāku risinājumu meklējumus ikdienas praktiskām problēmām, bet tāpat pozitīvi ietekmē sabiedrības demokratizācijas procesu. Var teikt, ka socioloģiskās zināšanas kopumā palīdz cilvēkam labāk orientēties apkārtējā pasaulē.

Sabiedriskā realitāte, kurā mēs dzīvojam, ir sarežģīti strukturēta. Tajā mijiedarbojas indivīdu un dažādu sociālo slāņu un grupu intereses un vēlmes. Socioloģija atbilstoši savai zināšanu specifikas ievirzei tiecas izziņāt šo interešu un vēlmju avotus, arī to izpausmju mehānismus. Turklāt socioloģija zināmā mērā sniedz ieskatu ne tikai sociālās pasaules kopsakarībās, bet arī materiālu refleksijai par cilvēka esamības attaisnojuma meklējumiem. Sociālās un humanitārās zināšanas tieši vai pastarpināti ietver cilvēka eksistenciālās jēgas skatījumu. Izzinošā darbība šajā garīgās aktivitātes jomā ir saistīta ar būtiskāko vērtību pašapziņšanās procesu.

Socioloģijas priekšmets

1.1. Socioloģijas izpētes objekts

Sabiedrības kā īpašas realitātes tapšana īstenojas, veidojot savu iekšējo pasauli laika un telpas nosacītībā. Tas ir process, kurā gan palielinās jaunās realitātes pašpietiekamība, gan kļūst sarežģītāka mijiedarbība ar citām esamības sistēmām. Sabiedrībai, kuru raksturo specifiskas aktivitātes un organizācijas formas, piemīt arī tāda atributīva iezīme kā ideāla noteiktība, garīgā darbība. Šī noteiktība ir vērsta uz visu cilvēka pasauli – dažādām esamības sfērām, ar kurām cilvēks veido attiecības. Sākotnēji vāji strukturētajā, kopumā antropomorfiskajā pasaules ainā nodalās īpašs zināšanu virziens – sabiedriskās realitātes pašapzināšanās.

Kultūras cilvēks, kuru Ernsts Kasīrers definē kā *animal symbolicum*, caur mītiskiem tēliem, filozofiskām kategorijām, sabiedriski politiskām idejām un citiem priekšstatiem veido vēsturiski nosacītas zināšanas par dažādiem sociālo attiecību aspektiem. Jaunu sociālās realitātes procesu pašapzināšanos determinē gan prāta attīstības iekšējā loģika, zinātniskās orientācijas īpatnības un vispārējā laikmeta garīgā situācija, gan arī – atšķirīgā pastarpinājuma pakāpē – cilvēces jutekliski priekšmetiskā darbība. Sabiedrības dzīves problēmu, to atšķirīgu aspektu izziņai civilizācijas virzības gaitā nav bijusi pievērsta vienāda uzmanība; dažādu iemeslu dēļ paaugstinātas intereses posmus ir nomainījuši relatīvas pasivitātes periodi.

19. gadsimta pirmajā pusē politisko, tautsaimniecisko un sociālo izmaiņu rezultātā Rietumeiropā veidojās tāda sabiedriskā situācija un zināmā mērā arī psiholoģiskais klimats, kas veicināja jaunu sociuma pašapzināšanās tapšanu. Radās nepieciešamība aplūkot sabiedrību kā noteiktu veselumu, kurā tomēr īstenojas dažādu sociālo grupu, institūtu, organizāciju pretrunīga mijiedarbība. Arvien acīmredzamāka kļuva civilizācijas attīstības saprātīguma ideju, zināmas romantizētas ticības progresam, arī cilvēces vienotai virzībai sadursme ar nopietnām kompleksa rakstura problēmām sociālajā realitātē, nepārprotamām negācijām civilizācijas virzībā. Šīs situācijas ietekmē veidojās dziļāks, konkrētāks, arī empīriski pamatotāks skatījums uz sociālo realitāti. Līdzšīnējā jauno laiku zinātnes attīstība galvenokārt bija tiekusies izziņāt

dabas likumsakarības, tagad bija pienācis laiks pētīt cilvēka un viņa radītās sabiedriskās īstenības eksistences nosacījumus.

Sabiedrība un cilvēka stāvoklis pasaulē kļuva par izvērsta pētnieciskās intereses objektu. Pats sociālās pašapzināšanās process kļuva par problēmu, kuras noteiktu aspektu mēģināja risināt jaunā zinātnes nozare – socioloģija. Par tās pamatlicēju var uzskatīt franču domātāju Ogistu Kontu (*Comte, 1798–1857*). Viņš tiecās atklāt socioloģiskā viedokļa specifiku, gan iezīmējot tā vietu 19. gadsimta vidusposma vispārējā zinātnes disciplīnu hierarhijā, gan mēģinot priekšstatīt atsevišķas sabiedrības funkcionālās likumsakarības. O. Konts pat uzskatīja, ka socioloģijai jāklūst par zināmu noslēgumu zinātnes attīstībā, tās topošo virsotni pozitīvajā sabiedrības virzības posmā. Franču domātāja interpretācijā socioloģija ir iedalāma sociālajā statikā, kura aplūko relatīvi noturīgas civilizācijas gaitā tapušas sistēmas ar stabilu sakārtotību, un sociālajā dinamikā, kura atspoguļo sabiedrības pārmaiņas tās attīstības pamatposmos. Kaut arī O. Konta darbos ir vērojama tendence piemērot vispārējās dabaszinātnisko zināšanu kritēriju prasības arī sociālo zināšanu sfērai (neaizmirsīsim arī, ka viņš ir ietekmīgā sciencistiskā virziena – pozitīvisma – iedibinātājs Rietumu filozofijā), tomēr viņa analītiskajās apcerēs jau visai skaidri saskatāmas socioloģisko zināšanu specifikas kontūras.

Līdzīgas ievirzes ir sastopamas arī angļu domātāja Herberta Spensera (*Spencer, 1820–1903*) darbos, kas veltīti sabiedrības struktūras un attīstības analīzei.

1.2. Socioloģisko zināšanu specifika

No O. Konta laikiem līdz mūsu dienām noris socioloģisko zināšanu pašapzināšanās process. Uz 20. gadsimta sliekšņa vēl reti kurš atzina socioloģijas kā patstāvīga zināšanu virziena statusu. Lielā mērā tieši tādēļ franču sociologs Emils Dirkems (*Durkheim, 1858–1917*) sarakstīja pazīstamo socioloģisko etīdi par pašnāvību. Franču pētnieks tiecās pierādīt socioloģijas patstāvīgās iespējas šīs sociālās parādības izskaidrošanā, veidojot kvantitatīvās metodoloģijas pamatprincipus, kuri atbilstu vispārpieņemtajiem zināšanu zinātniskuma kritērijiem. 20. gadsimtā dažādu virzienu ietvaros pakāpeniski tapa fundamentālas izskaidrošanas paradigmas. Norisinājās arī socioloģijas ekstensīva attīstība, teorētiskos un empīriskos pētījumos aptverot arvien jaunas sabiedriskās dzīves sfēras (politiku, izglītību, reliģiju u.c.). Pilnveidojies šīs zinātnes nózares konceptuālais aparāts un pētījumu metodes.

Īpaši 20. gadsimta otrajā pusē socioloģiskās zināšanas sāka biežāk lietot dažādu praktisku lēmumu pieņemšanā – politiskajos jautājumos,

līdzdalībā tirgus aktivitātēs, reklāmas sfērā u.c. Pēdējās desmitgadēs ar sabiedriskās domas vairāku aspektu izpēti socioloģija ir ienākusi daudz vālu ikdienā. Šie apstākļi, veicinot empīrisko priekšstatu izplatību sociālajā realitātē, veido socioloģisko zināšanu pretenziju skaidrākas apzināšanās nepieciešamību.

Sabiedrības socioloģiskās izpratnes tapšanu ietekmē arī šīs zināšanu sfēras mijiedarbība ar citām sociālo zinātņu disciplīnām, pirmām kārtām – sociālo psiholoģiju, politoloģiju, sociālo filozofiju. Eksistē daudzas robežproblēmas, kuru risinājumā ir visai sarežģīti nodalīt socioloģisko izpratni no citu nozaru radītā skaidrojuma. Šis apstāklis var ne tikai bagātināt sabiedrisko parādību interpretāciju, atbilstoši izziņas loģikai radīt integrālu priekšstatu, bet arī kavēt precīzu, viennozīmīgu socioloģijas jēdzieniskā aparāta pielietojumu.

Mēģinot priekšstatīt sabiedrības socioloģiskā skatījuma specifiku, jāatceras, ka šīs zināšanu jomas priekšmetiskā sfēra ir pietiekami plaša, turklāt ne vienmēr stingri konceptuāli iezīmēta cilvēces kultūras pašapzināšanās sistēmā. Šodien ne tikai atsevišķām fundamentālām paradigmām, bet arī to kopumam ir grūti pietiekami izsmeļoši izskaidrot daudzslāņaino sociālo parādību spektru, kurš dažādos ceļos nokļūst sociologu uzmanības lokā. Pat ja neņem vērā atsevišķu virzienu vai skolu ne vienmēr pamatotās pretenzijas uz radīto vispārīgo socioloģisko teoriju universalitāti, tomēr jāatzīst, ka arī doktrīnas, kuras konceptuāli skaidro sabiedrisko attiecību noteiktas sfēras, visai bieži nespēj saglabāt deduktīvu stingrību plašāka empīriskā materiāla interpretācijā.

Situācija, kad socioloģijas konceptuālais aparāts lielā mērā vēl atrodas hierarhiskas sakārtotības tapšanas stadijā, bet vienlaikus visai intensīvi paplašinās empīriskās informācijas lauks, šīs zinātnes nozares zināšanu specifika parasti tiek definēta samērā vispārīgi, dažbrīd pat abstrakti. Tiesa, visbiežāk ir atrodami arī papildu paskaidrojumi šiem pamatatzinumiem. Aplūkosim pāris piemērus.

Lūk, kā socioloģijas uzdevums definēts kādā ASV izdotajā grāmatā: "Definējot galvenokārt vispārīgā veidā, socioloģijas uzdevums ir visa sociālā zinātniska izpēte cilvēka dzīves nosacījumos. Socioloģija eksistē, pateicoties tam fundamentālajam faktam, ka vīrieši un sievietes universālā veidā organizē savu eksistenci sociālās formās – institūtos un sabiedrībās; un otrādi – viņi būtiski izjūt šo sociālo formu ietekmi."¹ Turpmāk citētā darba autori nosaka to jautājumu loku, kurš interesē socioloģiju, – sociālo formu rašanās cēloņi un ceļi, to mijiedarbība kooperācijās, konkurences, konfliktu modeļos, sociālo formu ietekme uz cilvēku rīcību un uzskatiem, sociālo kopību rašanās, attīstības, stagnācijas un deģenerācijas procesi u.c.

¹ Sociology/ Edited by Neil J. Smelser and James A. Davis. – New Jersey, 1969. – p. 6.

Citā definīcijā teikts: "Socioloģija ir patstāvīga, konkrēta zinātne, kura ar noteiktu jēdzienu un teoriju, metožu un empīrisko pieņēmumu palīdzību apraksta un, pamatojoties uz vispārējiem principiem, izskaidro sabiedrības struktūru, funkciju un attīstības savstarpējās sakarības."² Paskaidrojot šīs definīcijas pamatdomu, tiek norādīts uz socioloģisko zināšanu galveno tematiku – sociālo grupu un šķiru veidošanās determinanti, sociālo konfliktu cēloņi un formas, sociālo izmaiņu cēloņi un sekas utt.

Var teikt, ka šīs ir visai raksturīgas sabiedrības socioloģiskā skatījuma definīcijas – gan saturiskā, gan formas nozīmē. Vispirms ir sniegti vispārēji pieņēmumi par socioloģijas interešu sfēru, pēc tam tiek uzskaitīta aplūkojamās zināšanu sfēras pamattematika noteiktā socioloģisko pētījumu programmu interpretācijā. Uzmanības lokā parasti nokļūst dažādas sabiedrības struktūras, to mijiedarbība.

Socioloģija aplūko sabiedrību kā vienotu, sarežģīti strukturētu veselumu, kurā īstenojas likumsakarīga dažādu sociālās sakārtotības formu – organizāciju, institūtu, grupu – mijiedarbība. Šāds vispārējs pieņēmums varētu radīt metodoloģisku pamatu sociotehnoloģiskai ievirzei – mēģinājumam atklāt šo formu fundamentālās saiknes funkcionālā un strukturālā aspektā. Līdz ar to ir iespējams iedibināt cilvēka eksistences sociālo makronosacījumu un mikronosacījumu analīzi.

Lai atklātu socioloģisko zināšanu specifiku pašreizējā zinātnes attīstības posma interpretācijā, vispirms nepieciešams konkretizēt rakursu, kurā tiek aplūkots priekšmets – sociālā realitāte. Tāds skatījums ir jāatklāj ar vispārīgāko noteiktību atpazīšanu, jo, kā zināms jau no Senās Grieķijas kultūras tradīciju pieredzes, zināšanu sistēmas izveidē ir savs nepieciešamais pamats – aksiomātisku atzinumu formā izteikti metateorētiski atzinumi.

Sabiedrība ir vairāk vai mazāk sakārtots indivīdu, sociālo grupu un organizāciju attiecību kopums. Šīs attiecības īstenojas kā vertikālā, tā horizontālā dimensijā. Vertikālā nosacītība izpaužas varas principu darbībā, horizontālā – konkurences un kooperācijas saiknēs. Abas dimensijas veido eksistenciālo pamatu visās sociālajās organizācijās, institūtos, sabiedriskās kopības formās, vienlaikus determinējot arī indivīda aktivitātes sociālajā telpā. Protams, vertikālās un horizontālās nosacītības izvērsums ir nesaraujami saistīts, turklāt tā izpausmes daļēji pārklājas sociālo formu funkcionēšanā. Tomēr šiem sociālās realitātes sakārtotības veidiem ir sava kvalitatīvā specifika, un dažādās sabiedrības dzīves jomās var dominēt viena no tām. Valsts pārvaldes institūtā noteicošās ir varas attiecības, savukārt izglītības sistēmā būtiskāka ir horizontālā sakārtotība. Ņemot vērā šādu sociālās realitātes nosacītības

² Lexikon zur Soziologie. Herausgegeben von W. Fuchs, R. Klima, R. Lantmann, O. Ramstedt, H. Wienold/ 2., verbesserte und erweiterte Auflage. – Opladen, 1998. – S. 717.

principu, var radīt daudzveidīgo sabiedrības kopības formu tipoloģiju, kuras ietvaros būtu atainoti indivīda darbības determinācijas apstākļi. Protams, izvēlētais abstrakcijas intervāls aptver relatīvi ierobežotu civilizācijas attīstībā tapušo sociālās realitātes izpausmju atspoguļojumu.

Kā vertikālā, tā horizontālā sabiedrības sakārtotība īstenojas ar noteiktu sociālo kvalitāšu starpniecību – vērtībām un normām. Vērtības ir priekšstati, kuri veidojas subjekta un objekta attiecībās, tās nostiprina pieņēmums vai pat ticība cilvēka dzīvē nozīmīgām lietām un parādībām. Sociālās normas balstās uz noteiktām sociālajām vērtībām, tās ietver sabiedrības akceptētus izturēšanās modeļus zināmā situāciju kopumā. Norma parasti vairāk vai mazāk atklāti ietver arī noliedzošu attieksmi pret priekšrakstu pārkāpumiem.

Cilvēks iepazīstas ar vērtībām un normām socializācijas procesā, kurš, protams, ir atšķirīgs dažādās kultūrās. Socializācijas procesā tiek apgūtas sociālās lomas, kuras organizē cilvēka darbību noteiktā sabiedrisko attiecību struktūrā, atklājot arī iespējamus līdzekļus mērķu sasniegšanai. Gan atsevišķu indivīdu, gan sociālo grupu darbībā un attiecībās izpaužas savas īpatnības, kuras pieļauj novirzes no eksistējošās kultūras vai subkultūras akceptētajām normām un neatbilstību pieņemtajām vērtībām. Tiesa, eksistē zināmas tolerances robežas, kuru ietvaros sabiedrība pieļauj šādas aktivitātes. Tomēr jebkurā sabiedrībā līdztekus pašorganizācijai un iekšējai cenzūrai eksistē arī sociālā kontrole kā zināms ārējs atsvešināts spēks.

Mūsdienu amerikāņu sociologs Pīters Bergers (*Peter L. Berger*) raksta, ka "sociālā kontrole ietver daudzveidīgus līdzekļus, kurus izmanto sabiedrība, lai atgrieztu savus nepaklausīgos, nedisciplinētos locekļus noteiktās pieļaujamās robežās".³ Sociālā kontrole ietver kā oficiālās, bieži likumu un citu juridisko priekšrakstu normās ietvertas sankcijas, tā arī neformālās aktivitātes – nereti sabiedriskās domas spiediena izpausmēs. Sociālās kontroles paņēmieni konkrētais spektrs ir visai daudzveidīgs. P. Bergers norāda uz visai atšķirīgām metodēm, sākot ar fizisku vardarbību un beidzot ar kāda sabiedrības locekļa pakļaušanu sistemātiskam ostrakismam, viņa morālu apkaunošanu. Šo metožu darbība ir tā forma, kura nodrošina dažādu strukturālu un funkcionālu sabiedrības veidojumu sakārtotību atbilstoši zināmā veidā – demokrātiski vai totalitāri – pieņemtām sociālām vērtībām un normām, tā vismaz ārēji determinē indivīda uzvedību.

20. gadsimtā pārdzīvojuši divas totalitārisma kontroles izpausmes – komunistisko un fašistisko diktatūru –, kurās galēji politizētā vara kontrolēja praktiski visas sociālās realitātes sfēras un indivīda ikdienas dzīvi, Rietumu sabiedrība tiecas palielināt sabiedrības paškontroles

³ *Peter L. Berger. Invitation to sociology. – New York, 1966. – p. 83.*

lomu. Šī virzība ietver cilvēka brīvās gribas apliecinājumu un vienlaikus atbildību par izdarīto izvēli. Tā ir sabiedrība, kura tiecas veidot iespējami lielāku iecietību cilvēku savstarpējās attiecībās, postulējot cieņu pret indivīda tiesībām.

Rietumu sabiedrība cenšas nostiprināt sociālās kontroles efektivitāti, mērķtiecīgi veidojot un nodrošinot manipulāciju ar cilvēka apziņu. Lai stabilas funkcionēšanas un attīstības vārdā izvairītos no nepieciešamības lietot represīvās struktūras, tiek mēģināts radīt tādas indivīda sociālpsiholoģiskās ievirzes, kuras akceptētu eksistējošo sociālo kārtību. Cilvēks netiek visaptveroši izsekots, iebaidīts vai represēts kā autoritāros režīmos, viņam tiek piedāvāts zināms izvēles horizonts, kuru nosaka varas attiecību telpa, arī sociālie ieradumi un veselais saprāts. Līdztekus šādai Rietumu demokrātijas virzībai tiek atbalstītas arī sabiedrības makrosistēmas un mikrosistēmas pašregulācijas struktūras, piemēram, nevalstisko organizāciju kustība. Attīstītā Rietumu sabiedrība tiecas mazināt valsts varas struktūru tiešo ietekmi sociālās realitātes funkcionēšanā.

Protams, jebkurā sabiedrībā ir vērojami pieņemto normu pārkāpumi, kurus īsteno atsevišķi indivīdi vai sociālās grupas. Dažādas sabiedrības atšķiras tikai ar lielāku vai mazāku toleranci attieksmē pret akceptētajām vērtībām un normām. Jāšaubās, vai arī sociāli un ekonomiski attīstītā demokrātiskā Rietumu pasaule var lepoties ar līdzšinējiem panākumiem sociālās šizofrēnijas izpausmju ierobežošanā. Tādēļ šī darba pēdējā – 10. nodaļā tiks aplūkotas novirzes no konkrētajā sociālajā realitātē pieņemtajām sakārtotības formām.

1.3. Socioloģisko zināšanu patiesums un tā sasniegšanas pamatorientācijas

Patiesums ir zināšanu būtiskākais raksturojums jebkurā refleksijā par izziņas rezultātiem un to nozīmību. Jau no Aristoteļa laikiem patiesība tiek interpretēta kā priekšstata atbilstība savam objektam. Rietumu kultūrā no lielā sengrieķu filozofa laikiem ir iedibināta šī tradīcija atzinumu dīvnozīmīgā vērtējumā – izteikumi ir vai nu patiesi, vai aplami, trešās iespējas nav. Rietumu metodoloģiskās refleksijas bipolārā nosacītība saskaras ar nopietnām problēmām pēcklasiskajā zinātnes attīstības posmā, īpaši uzskatāmi tas atklājies 20. gadsimtā, arī daudznozīmju loģikas hipotēžu izplatībā. Izziņas situācijas vērtējums saturiskā un formālā nozīmē prasa daudzveidīgāku metodoloģiskā un loģiskā skatījuma pamatojumu.

Kvalitatīvi specifisku nozīmi patiesības jautājums ir ieguvis sociālo zināšanu sfērā, arī socioloģijā. Šo noteiktību galvenokārt veido divi problēmu loki.

Pirmkārt, tas ir jautājums par izzinošā un vērtīborientējošā aspekta saikni socioloģijā. Scientiskā orientācija, kuru visspilgtāk pārstāv pozitīvisma ievirze, atzīst, ka socioloģisko priekšstatu skatījumā ir iespējama un nepieciešama t. s. objektīvistiskā pieeja, kas atbilst klasiskajām dabaszinātņu metateorētiskajām tradīcijām. Kaut arī ar dažādām atrunām tiek pieļauta vienota ideju zinātniskuma prasību eksistence visām zināšanu nozarēm, tomēr sabiedrības pašapzināšanās procesā aksioloģiskā faktora klātbūtne ir izziņas loģikas nosacīta. Socioloģiskā pētījuma tematikas izvēlē, arī pašā gnozeoloģiskajā virzībā un īpaši – rezultātu interpretācijā neizbēgama ir pasaules uzskata orientāciju, vērtību priekšstatu, ne vienmēr skaidri apzinātu ideoloģisku ieviržu klātesamība. Izziņas subjekta sarežģīti determinētā piederība savam izpētes objektam rada arī pamatu atziņu tapšanas loģikai, atšķirīgai no dabaszinātņu situācijas.

Otrkārt, kaut arī socioloģija aplūko sabiedrību kā zināmu veselumu, tomēr tās izpēte balstās uz pieņēmumiem, kuri akcentē noteiktu sociālās realitātes aspektu izdalīšanu. Fundamentālo socioloģisko teoriju ievirzes un argumentācijas ir ne tikai atšķirīgas, bet pat pretrunīgas. Empīriskās realitātes interpretācijā šīs teorijas izvēlas dažādus sabiedrības funkcionēšanas un struktūru izveides izskaidrojumus. Tādu konceptuālu orientāciju patiesuma novērtējums ir pietiekami sarežģīts un neviennozīmīgs. Vispārējās sabiedrības virzības izpratnē fundamentālās teorijas apliecina noteiktu savās aksiomās balstītu socioloģisko pasaules skatījumu, cilvēka vērtību interpretāciju, un šādos apstākļos atrast vispārzinātnisku konsensu parasti ir pārāk grūti. Arī atsevišķu sociālo situāciju aplūkojumā, salīdzinot priekšstatus ar atainoto priekšmetisko vidi, atklājas visai liela zināšanu novērtējuma variabilitāte. Teiktais uzskatāmi atspoguļojas, skatot atšķirīgas fundamentālas metodoloģiskās orientācijas, kuras nosaka plašu socioloģisko pētījumu loku. Spilgtākais piemērs ir socioloģijā tik nozīmīgais funkcionālisms un konflikta teorija.

Minēto metodoloģisko orientāciju pamatprincipu veiksmīgs izklāsts ir sniegts mūsdienu angļu sociologu Maikla Haralambosa un Mārtina Holborna darbā⁴, kurš arī tiks šeit izmantots. Funkcionālisma interpretācijā sabiedrība ir organisks veselums, kurā, lai noskaidrotu atsevišķu sociālo institūtu un organizāciju kvalitatīvo specifiku, nepieciešams ievērot to mijiedarbību ar citiem sociālās realitātes elementiem, arī ar sabiedrību kā vienotu sistēmu. Funkcionālisma doktrīna sāka veidoties 19. gadsimtā lielā mērā organicisma ietvaros; tas centās atklāt analogiju starp sociālām un bioloģiskām sistēmām. Kulmināciju funkcionālisma ietekme socioloģijā sasniedza 19. gadsimta vidū.

⁴ Haralambos M. & Holborn M. *Sociology: Themes and perspectives*. – London, 1990. – pp. 8–14.

Funkcionālisms sabiedrības struktūru aplūko kā darbības normu summu – sabiedrības normu noteikto sociālo attiecību kopumu. Šajā koncepcijā ļoti nozīmīgs ir sabiedrības integrācijas parametrs, kuru izsaka sociuma locekļu kaut minimāli pausts konsenss vērtību vidē. Funkcionālisms aplūko sabiedrību kā pašsaglabājošos sistēmu, kuras elementi pilda uzdevumus iekšēju nesaskaņu un konfliktu novēršanai, lai nodrošinātu pēctecīgu zināmas sociālās sakārtotības statusa eksistenci. Sociālo sistēmu būtību izsaka to dinamiskā stabilitāte.

Konflikta teorija ir radīta un, iespējams, visspilgtāk arī pārstāvēta Kārļa Marksa sociālfilozofiskajā koncepcijā, kura tapusi sadarbībā ar Frīdrihu Engelsu. Tiesa, tās modifikācijas 20. gadsimtā ir visai daudzveidīgas.

Konflikta teorijas pamatā ir pieņēmums, ka sociālo grupu intereses, kuras integrē apmēram vienādā sociālā statusā esošu indivīdu centienus un vēlmes, veido nesamierināmas pretrunas. Tās var atrisināt vienīgi sociālās revolūcijas un citas radikālas pārmaiņas. Sabiedrības attīstības virzošais spēks ir pretrunas starp ražošanas spēkiem un ražošanas attiecībām. Antagonistiskajās sabiedriski ekonomiskajās formācijās (verdžība, feodālisms, kapitālisms) cilvēce sadalās divās daļās atkarībā no stāvokļa ražošanas procesā – ekspluatatoros, kuru īpašumā ir ražošanas līdzekļi, un ekspluatējamos. Visu cilvēces vēsturi K. Markss aplūko kā šķiru cīņas vēsturi. Eksistējošās sociālās kārtības stabilitātē ir ieinteresēta tikai valdošā šķira, bet tautas masas ir orientētas uz tās sagraušānu. No konflikta teorijas viedokļa sabiedrības kopīgās intereses un vērtības ir sekundāras attiecībā pret atsevišķu sociālo slāņu interesēm un vērtībām.

Citu atšķirīgu fundamentālu metodoloģisko orientāciju pāri veido materiālistiskā (reālistiskā) un ideālistiskā sabiedrības izpratne. Kaut arī šai dažādībai sociālās realitātes izpratnē lielā mērā ir filozofisks raksturs, bet marksisma doktrīnā – arī ideoloģisks statuss, tomēr būtiska ir arī šo divu ieviržu metodoloģiskā nozīme socioloģijā. Vispārsocioloģiskā skatījumā indivīda darbības motivāciju un sociālo grupu aktivitātes var noteikt kā materiāli, tā ideāli priekšnosacījumi. Materiālistiskās filozofijas pārstāvji uzskata, ka cilvēka un sociālo kopību dzīvi determinē tiešie esamības materiālie apstākļi, no tiem izriet vairāk vai mazāk apzināti centieni un intereses. Tomēr sava loma tiek atzīta arī ideāliem motīviem, kuri ir saistīti ar eksistenciālām, ētiskām, estētiskām un citām līdzīga rakstura vērtībām. Ideālistiskās filozofijas pārstāvji savukārt akcentē ideju prioritāti sabiedrības attīstībā, garīgās dzīves nozīmību sociālajā realitātē. Zināmu relativismu šajā divu doktrīnu pretstatījumā rada materiālo un garīgo apstākļu ciešā saikne un savstarpējā nosacītība socioloģiskajā skatījumā.

Tomēr vispārējā sabiedrības funkcionēšanā atsevišķās situācijās ir redzama zināma materiālās vai ideālās motivācijas dominante. Mūsdienu Rietumu sabiedrības socioloģiskā analīze atklāj, ka materiālo sasniegumu, sociālā statusa un stabilitātes nozīmībai vērtību hierarhijā ir tendence pieaugt, ja vien neizvērsas robežsituācijas un krīzes. Zināmā mērā stagnācija ir vērojama indivīda rīcības motivācijā, kura atklājas dažādos sociālās dzīves stāvokļos. Ekonomiski vājāk attīstītās sabiedrībās, piemēram, Austrumeiropā, savukārt dominē centieni sasniegt augstāku dzīves līmeni.

Var izteikt pieņēmumu par Rietumu sabiedrības iespējamo turpmāko virzību šajā dimensijā. Postindustriālā informācijas sabiedrība pēc sava potenciāla izsmelšanas acīmredzot pāries citā sociālajā realitātē ar jaunu vērtību sistēmas horizontu, eksistenciālās un ētiskās motivācijas lomas pieaugumu cilvēka darbībā. Domājams, ka tas ir visreālākais ceļš, kā risināt dziļās globālās problēmas.

Aplūkotās metodoloģiskās orientācijas parādās daudzu socioloģisko problēmu interpretācijā. Tiesa, šo orientāciju ietekme dažu teorētisku jautājumu risināšanā ir lielāka, citu – mazāka. Šīs sabiedrības izpratnes fundamentālās interpretācijas nav vienīgās vispārējās konstrukcijas socioloģijā. Savdabīgu sociālās realitātes būtisku jautājumu apjēgumu sniedz interakcionisms, fenomenoloģija, etnometodoloģija un citi virzieni. Minētie konceptuālie veidojumi, kuri, iespējams, gan nav tik vispārīgi savās pretenzijās, dažkārt savstarpēji pretrunīgi atspoguļo noteiktus sociālos procesus, dažkārt atklāj jaunus sabiedrības funkcionālas struktūras izskaidrošanas aspektus. Šo izpratni nosaka kā mēģinājumi sniegt adekvātāku sociālās realitātes skaidrojumu, tā arī izziņas loģika un eksistējošās sabiedrības vērtību orientācijas.

1.4. Kvantitatīvā un kvalitatīvā metodoloģija

Socioloģisko zināšanu specifikas izpratne izpaužas arī izveidotajā izpētes metodoloģijā. Vispārējo metodes principu izvēlē atklājas priekšstatī par sociālās realitātes kvalitatīvo noteiktību, to ietekmē tiek radīta izziņas stratēģija un taktika. Socioloģijas vēsturiskajā attīstībā ir izveidojušās divas galvenās metodoloģiskās orientācijas – kvantitatīvā un kvalitatīvā.

Socioloģijas pamatlicējs O. Konts, nedaudz vēlāk arī viņa ideju turpinātājs E. Dirkems izstrādāja kvantitatīvās metodoloģijas pamatievirzes, lielā mērā ievērojot pozitīvisma filozofijas atziņas. Tas bija nepārprotams mēģinājums panākt socioloģijas pieņēmumu atbilstību zinātnisko zināšanu normatīvajām prasībām. Zināšanu zinātniskuma kritēriji – gan ne vienmēr skaidri formulēti metateorētiskā līmenī – tomēr

vismaz intuitīvi ir pietiekami konsekventi diktējuši izziņas virzību, tās rezultātu vērtējumu. Protams, pētniecības laikmetu maiņu gaitā kritēriji ir būtiski mainījušies. Pietiek atcerēties Aristoteļa un Ņūtona fizikas izskaidrošanas principu atšķirības vai viduslaiku baltās maģijas atzinumu izvērtējumu mūsdienu pētniecības skatījumā. 19. gadsimta vidū nenoliedzami dominēja fizikas un matemātikas prasības zināšanu zinātniskuma izpratnē. Sabiedrības garīgajā aprītē, tās teorētiskajā daļā šie normatīvi bija vispārējs standarts, kuram mēģināja pakļauties arī franču socioloģijas izcilie pārstāvji, radot principiāli jaunu zināšanu nozari.

O. Konts atbilstoši pozitīvisma orientācijām atzīst, ka informācija par sociālajām parādībām var tikt iegūta atbilstoši dabaszinātnēs eksistējošiem objektivitātes kritērijiem. Socioloģijai nav jāpievērš uzmanība cilvēka apziņas pasaulei, pirms tā nav atklājusies objektīvi novērojamā formā. E. Dirkems par socioloģijas izpētes priekšmetu atzīst sociālos faktus, kuru statuss kā sākuma punkts izziņā ir līdzīgs dabas realitātes notikumiem objektivitātes nozīmē. Sociālie fakti veido relatīvi patstāvīgu, indivīdam ārēju esamību, kuru arī pēta socioloģija. Klasiskajā šī franču zinātnieka izstrādātajā shēmā vēl ietilpst 1) sociālā statistika, kura nodrošina sabiedrības objektīvas klasifikācijas iespējas, paužot sociālo faktu kvantitatīva grupējuma noteiktības; 2) korelācijas – tās atklāj divu vai vairāku sociālo faktu noturīgu, statistiski nozīmīgu saikni; 3) kauzālo sakarību meklējums – tā kā starp sociālajiem fenomeniem pastāv korelācija, var noskaidrot iespējamo cēloni, kurš šajā saiknē izraisa atbilstošās sekas.

O. Konta un īpaši E. Dirkema atzinumi veidoja pamatu turpmākajam kvantitatīvās metodoloģijas izvērsumam gan teorētisko konstrukciju, gan empīriskās informācijas vākšanas, gan datu apstrādes jomā.

Kvantitatīvās metodoloģijas ietvaros datu ieguvei visbiežāk tiek izmantotas masu aptaujas, kā arī citas metodes – sociālās statistikas materiālu analīze, laboratorijas un "lauka" eksperimenti. Kvantitatīvā metodoloģija kā zināšanu objektivitātes kritēriju joprojām nozīmīgu zinātniskuma principu realizēšanā ir izvēlējusies matemātiskās statistikas metožu iespējami plašu pielietojumu. Formalizācija un kvantifikācija ir tās ievirzes, kurām ir jānodrošina šo metodoloģijas nostādņu sekmīga funkcionēšana socioloģijas turpmākajā attīstībā, veidojot scientisma tradīcijām atbilstoši strukturētu zināšanu kopumu.

Tomēr jau sākotnēji socioloģijā tapa priekšstati par šīs zināšanu nozares specifiku, kuru nevar pakļaut dabaszinātņu ietvaros tapušiem zinātniskuma kritērijiem. Cilvēka priekšmetisko darbību, bet īpaši viņa apziņas daudzveidīgo realitāti, indivīdu saskarsmes procesus ir grūti iekļaut ierastajās dabaszinātņu izskaidrošanas shēmās ne tikai ārēji atšķirīgu nosacījumu dēļ. Sociālā realitāte ietver tiešajam kvantificētajam

skatījumam slēptu nozīmju slāni. Cilvēks eksistē ne tikai lietu pasaulē, bet arī paša radītā simboliskajā realitātē, kuras apjēgumam ir nepieciešama atbilstoša interpretācija.

Kvalitatīvās metodoloģijas empīrisko bāzi parasti veido aprakstoši tekstuāli izteikumi, valodas fragmenti, kuriem nav raksturīga kvantifikācija, skaitliska izpausme. Konkrēto metožu pielietojums ietver mēģinājumus noskaidrot cilvēku darbības motivāciju, atklāt viņu uzskatu un pieņēmumu sfēras īpatnības. Kvalitatīvā metodoloģija neatzīst nepieciešamību pakļaut socioloģijas priekšstatus dabaszinātnēs izveidotajiem zināšanu zinātniskuma kritērijiem, jo sociālo zināšanu sfēra ir principiāli atšķirīga no dabaszinātnēm. Kvalitatīvās metodoloģijas interese par cilvēka darbības iekšējo nozīmi un jēgu neatbilst tradicionālajai scientiskajai orientācijai. Šīs metodoloģijas ievirzes tiecas noņemt savus specifiskos zināšanu vērtēšanas kritērijus.

Kvalitatīvās metodoloģijas nosacījumus refleksīvā līmenī sāk veidot Maksa Vēbera (*Weber, 1864–1920*) izstrādātā sociālās darbības teorija. Indivīda darbība ir sociāla tikai tad, ja tā ievēro sabiedrības kontekstu, reālas vai iztēlotas sabiedrības saiknes. Cilvēka darbību nevar izskaidrot, ievērojot motivācijas pamatojumu sociālajā realitātē. Vienā no saviem izcilākajiem socioloģiskajiem darbiem – par protestantisma ētikas un kapitālisma attīstības saistību – M. Vēbers, praktiski neizmantojot klasiskās kvantitatīvās metodes, savu apceri veidojis tikai šķietami aprakstošā stilā, tomēr pierādot socioloģiskās izskaidrošanas iespējas. Līdzīgus rezultātus vācu zinātnieks sasniedz arī citās socioloģisko zināšanu jedaļās.

Konsekventu kvalitatīvās metodoloģijas koncepciju izveidoja fenomenoloģiskā skola socioloģijā. Fenomenoloģijas pamatlicēja Edmunda Huserla (*Husserl, 1859–1938*) uzskatu kopums veidoja ne tikai filozofisku doktrīnu, tas sniedza arī metateorētiskas ievirzes citās sociālajās un humanitārajās zinātnēs, ieskaitot socioloģiju. Pamatnostādnes šajā koncepcijā ir orientētas uz cilvēka apziņas sociālā satura izpēti, priekšplānā izvirzot indivīda iespējas strukturēt sabiedrības realitāti. E. Huserla sekotājs austriešu filozofs un sociologs Alfreds Šics (*Schütz, 1899–1959*) parāda, kā indivīds socializācijas procesā apgūst apkārtējās pasaules klasifikāciju uztveres un apjēguma tipos. Tas ļauj veidot kopēja realitātes redzējuma pamatu komunikācijai. Protams, šīs kopējās zināšanas attīstās cilvēku mijiedarbības procesā. Nepārprotami fenomenoloģiskais virziens maksimāli cenšas izvairīties no tradicionālajām kvantitatīvajām metodēm.

Kvalitatīvās metodoloģijas ievirzes attīstīja arī simboliskais interakcionisms, galvenokārt ASV izplatīts virziens, kurš sociālās realitātes skaidrojumus meklē indivīdu mijiedarbības mikrovidē. Šī mijiedarbība īstenojas ar simbolu starpniecību. Cilvēks eksistē sabiedrības radītā

nozīmju piepildītā pasaulē, kurā indivīda esamības attiecības ar apkārtējām noteiksmēm tiek pētītas ar sociālām zinātnēm raksturīgiem aprakstīšanas paņēmieniem.

Kā redzams, kvantitatīvā un kvalitatīvā metodoloģija veido divas konceptuāli pamatotas, principiāli dažādas pētnieciskās stratēģijas, pastarpināti atšķirīgi priekšstatot arī savu objektu – sabiedrisko realitāti. Tomēr pietiekami fundamentālu zinātnisko aktivitāšu ietvaros var tikt kombinētas šīm metodoloģiskajām ievirzēm raksturīgās specifiskās empīriskās metodes. Viens no daudzajiem piemēriem – reliģijas socioloģijas tradīcijā īstenotais Upsalas Universitātes, Parīzes Universitātes un Latvijas Kultūras akadēmijas sagatavotais pētījums par paranormālo parādību funkcionēšanu sabiedrības apziņā 20. gadsimta nogalē. Tajā, lai iegūtu maksimāli daudzpusīgu informāciju, tika izmantoti abām metodoloģiskajām ievirzēm raksturīgie pētnieciskie paņēmieni (masu aptauja, fokusa grupu izpēte u.c.).

Tiesa, ir iedibinājusies tradīcija atsevišķu problēmu loku izpētē izmantot galvenokārt vienas metodoloģijas ietvaros tapušos paņēmienus. Sabiedriskās domas izmaiņu konstatācijās par politiskajām simpātijām pirmsvēlēšanu posmā ir ierasts izmantot izteikti kvantificēto masu aptaujas metodi. Savukārt kultūras socioloģijā nozīmīgajā virzienā – mākslas darbu socioloģiskajā analizē dominē kvalitatīvajai metodoloģijai raksturīgās metodes. Uzskatāmi tas atklājas t. s. sociālo romānu izpētē, kompensējot pārlieku ideologizētās vēstures zinātnes vienpusību, kura vien šķietami ir objektīva, piemēram, padomju sabiedrības funkcionēšanas aprakstā. Šādā virzībā pateicīgs empīriskais materiāls ir Andra Kolberga romāni, kuru analizē var iegūt visai bagātīgu socioloģisko informāciju par Rīgas sociālo realitāti pēc Otrā pasaules kara.

Kvantitatīvās un kvalitatīvās metodoloģijas atšķirības atklāj socioloģijas attīstības perspektīvu sabiedrības eksistences pilnvērtīgākam atspoguļojumam, meklējot iespējami daudzpusīgu skatījumu. Pamatojoties uz šādu socioloģisko zināšanu specifikas interpretāciju, turpmākajā izklāsta gaitā mēģināsim priekšstatīt socioloģijas galveno tematisko jautājumu loku, protams, apzinoties, ka šo jautājumu izvēlei vienmēr ir arī subjektivitātes zīmogs.

2. Vara

2.1. Varas jēdziens

Varas attiecības caurauž visdažādākās sociālās realitātes sfēras – politiku, ekonomiku, tiesības, tās izpaužas arī sabiedrības mikrovides psiholoģijā. Tomēr tieši politikā varas jautājums ir centrālais. Vienlaikus politiskās attiecības ir iekļāvušās plašā sabiedrības dzīves spektrā. Var teikt, ka 20. gadsimta otrajā pusē palielinājās sociālās realitātes politizācijas process, savukārt politiķi arvien noteiktāk ieņēma dominējošās pozīcijas sociālo statusu hierarhijā. Tiesa, nereti šīs politiskās varas un tās galveno pārstāvju pretenzijas ir vien zināma šķietamība. 20. gadsimta 90. gadu vidū Pasaules sociologu kongresā Toronto amerikāņu zinātnieki iepazīstināja ar sava pētījuma secinājumiem, kuri atklāja ekonomisko interešu prioritāti pār ASV ārpolitiskajām aktivitātēm. Pašlaik Latvijā politiskā vara ir galvenokārt līdzeklis, kuru izmanto tie, kam pieder ekonomiskā vara, lai īstenotu savu interešu aizstāvību. Vara acīmredzami dominē atsevišķās sabiedriskajās attiecībās, bet izplatījusies vairāk vai mazāk tā ir praktiski visā sociālajā realitātē – arī izglītībā, mākslā, sportā.

Varas daudzveidīgo izpausmju dēļ, lai sniegtu tās vispārēju raksturojumu, ir jāizvēlas pietiekami formāls un abstrakts definējums, kurš atbilstu atšķirīgām empīriskām situācijām. Šādu uzdevumu var pildīt M. Vēbera plaši pazīstamais atzinums: vara ir indivīda vai cilvēku grupas iespējas īstenot savu gribu kopīgā darbībā, pat ja visi pārējie šo aktivitāšu dalībnieki pretojas svešās gribas izpausmēm. M. Vēbers izvērsis savu varas izpratni politiski tiesiskā aspektā, aprakstot trīs galvenos varas tipus. Harismātiskā vara balstās uz līdera ārpurcionālām gloricētām spējām tieši emocionāli pakļaut citus, arī lielas cilvēku masas. Vēsturē ir pietiekami daudz šādu piemēru, no šodien vēl dzīvajiem visspilgtākais piemērs ir Kubas līderis Fidels Kastro Russ. Tradicionālā vara balstās uz ticību tradīcijas likumīgajam pamatojumam, uz konservatīvisma spēku. Modernajā sabiedrībā to parāda monarhiju dzīvotspēja. Racionāli legālā vara balstās uz "ārupersoniskiem" likumiem. Sabiedrība atzīst to cilvēku varu, kuri pieņem lēmumus. Varas mērķi un līdzekļi ir racionāli caurskatāmi eksistējošās tiesiskās sistēmas ietvaros.

Socioloģiskais skatījums tiecas abstrahēties no cilvēku vairākuma negatīvās emocionālās attieksmes pret šo sabiedrības sakārtotības veidu. Franču jaunās tradīcijas filozofs Mišels Fuko (*Foucault, 1926–1984*) pamatoti norāda, ka uzmanība ir jāpievērš nevis varas aksioloģiskajam skatījumam, bet gan konkrētiem varas realizācijas nosacījumiem. Šajā aspektā vispirms ir jāatbild uz jautājumu: vai varai vienmēr ir jābalstās uz fizisku spēku? Neaplūkojot detalizēti visus apstākļus, var tomēr pieņemt, ka vēstures attīstības gaitā nepieciešamību un arī iespējamību pielietot fizisko spēku arvien vairāk pastarpina dažādas politiskās, ekonomiskās un tiesiskās attiecības. Tomēr arī modernajā sabiedrībā spēks ir ne vien vēlams, bet arī obligāts varas apliecinājuma elements. Vēsturiski izveidojušās ekonomisko interešu risinājuma civilizētās iespējas un demokrātisko tradīciju sociālā un psiholoģiskā ietekme spēj vienīgi mazināt spēka agresijas izpausmes. ASV būtu grūti pierādīt savas demokrātijas izpratnes un valstisko interešu globālo ietekmi bez flotēm visos pasaules okeānos. Pat fantastiskie dabas resursi un gigantiskā teritorija neļautu Krievijai pretendēt uz nozīmīgu lomu pasaules politikā, ja šīs autoratīvi orientētās valsts rīcībā nebūtu atomieroču argumenta.

Šajā skatījumā svarīgi ir ievērot vēl vienu likumsakarību. Oksfordas Universitātes profesors Džozefs Rāzs (*J. Raz*) raksta: "Mēs bieži atdalām tos, kuriem ir leģitīma vara, no citiem, kuriem vara ir tikai *de facto*. Leģitīmās varas nesēji pamatojas uz tiesībām. Viņiem ir likumīgs pamats darboties kā varas īpašniekiem. Tiem, kuriem vara ir tikai *de facto*, nav šādu iespēju, bet viņi pretendē uz to. Šeit ir robeža starp atklātu spēku un varu *de facto*. Vara *de facto* īstenojas leģitimizācijas aizsegā."⁵ Mūsdienu sabiedrībā šie divi varas veidi ir cieši saistīti. Turklāt to statuss ir zināmā mērā relatīvs, jo var runāt par dažādām varas leģitimizācijas pakāpēm. Visai izplatīti ir divvaldības apstākļi, kad kādā valstī īstenojas zināms dinamisks līdzsvars starp leģitīmo varu un konkurējošo *de facto* varu.

Latvijā šāda situācija eksistēja no 1990. gada maija līdz 1991. gada augustam. No vienas puses, pēc Neatkarības deklarācijas pieņemšanas darbojās demokrātiski jaunievēlētais parlaments, tas bija izveidojis arī savas izpildvaras institūcijas, 90% pašvaldību atbalstīja šīs varas leģitimitāti. No otras puses, proklamētajā neatkarīgajā, bet starptautiski neatzītajā valstī darbojās Padomju Savienības centralizētās varas pārstāvniecība – PSKP Latvijas filiāle, Valsts Drošības komiteja, okupācijas karaspēks, citas represīvās vienības. Šīs varas rīcībā atradās reālais fiziskais spēks. Tikai PSRS pussabrukuma kulminācija 1991. gada augusta pučā ļāva demokrātiskajā procesā ievēlējai leģitīmajai varai pārņemt īstenu, topošu spēka struktūru atbalstītu kontroli pār valsts teritoriju, iegūt starptautisku atzīšanu.

⁵ Authority/ Edited by Joseph Raz. – New York, 1990. – p.3.

Analizējot M. Fuko koncepciju, Fransuā Ēvalds⁶ norāda, ka šis franču poststrukturālisma filozofs ir akcentējis varas un tās pretpēka nepārtrauktu saikni, to nemitīgu cīņas stihiju. Vara neeksistē pati par sevi, tā vienmēr atrodas attieksmju sistēmā, tikpat lielā mērā saliedējot, kā radot pretpēku. Atšķirībā no varas, kura savā pašpietiekamībā pielieto represijas, M. Fuko aplūko tās citu taktiku, izmantojot attiecības starp konfrontējošām pusēm. Vara ataino kompleksu stratēģisku situāciju konkrētā sabiedrībā. Savukārt pašu sabiedrību var aplūkot kā varas ekonomijas izpausmi, kura īstenojas sociālajā realitātē, radot kā varas perspektīvu virzību, tā arī pretestību tai.

Varas iespēju īstenošana šajā pasaulē ir neizbēgama, kaut arī (šai jautājumā) pastāv plaši izplatītas negatīvas emocijas. To apliecina visa kultūras vēsture, sākot no Vecās Derības un beidzot ar politiskās teorijas atziņām šodienas sabiedrībā. Kā likumsakarīga sabiedrības sakārtotības forma vara vēsturiski mainās cīņā ar savu pretstatu – indivīdu un sociālo grupu autonomijas tieksmju izpausmēm.

2.2. Vara un sabiedrības horizontālās sakārtotības attiecības

Cilvēku individuālās atšķirības, neatkārtojamā darbības motivācija un pasaules izjūta ir pamatā attieksmei pret jebkuru kā citu, nereti arī svešo. Tāda sociālās realitātes diferenciācija gan ietver arī dabiski vēsturiskajā procesā tapušu šaurāku vai plašāku kopīgu interešu un dzīves situācijas rezultātā veidojušos grupu un slāņu eksistenci. Gan šo slāņu un grupu ietvaros, gan starp tiem īstenojas kā varas attiecības, tā arī sociālās realitātes horizontālā sakārtotība.

Horizontālā sakārtotība realizējas saiknēs starp indivīdiem un sociālajām grupām, kuras atrodas līdzīgā varas hierarhijas līmenī, kā arī tajās mijiedarbībās, kurās vispārējā sociālā nosacītība dominē pār sabiedriskās pozīcijas, statusa apstākļiem. Sociālās realitātes daudzveidīgā funkcionēšana darbā, izglītībā, brīvā laika pavadīšanā un citās sfērās mūsdienu sabiedrībā ietver pietiekami sarežģītas koordinācijas struktūras – kā formālas, oficiāli fiksētas, tā arī neformālas, balstītas cilvēku savstarpējo attiecību psiholoģijā. Arī tādu struktūru intensitāte un stabilitāte ir pietiekami daudzveidīga – no īslaicīgas saskarsmes procesiem lielajās vai mazajās grupās līdz sarežģītai koordinētai ilglaicīgai atsevišķu institūciju kopīgai darbībai. Tomēr noteicošais līdzšinējā sabiedrības praksē šajās koordinācijas izpausmēs ir noturīgu dinamisku kooperācijas struktūru izveide; tās ir nepieciešamas orga-

⁶ Ēvalds F. Fuko, domāšana bez atzišanās // M. Fuko. Patiesība. Vara. Patība. – Rīga, 1995. – 7.–8.lpp.

nizāciju un sociālo grupu mērķu sasniegšanai. Horizontālā sabiedrības sakārtotība regulē aktivitātes sabiedrības institūcijās un to mijiedarbību ar oficiāli vai neoficiāli akceptētu rīcības un attiecību modeļu starpniecību. Indivīds labprātīgi vai arī iespējamo grupas sankciju ietekmē ievēro kooperācijas nosacījumus. Horizontālā sakārtotība ietver visai plašu savstarpējo attiecību orientāciju – no pozitīvām orientācijām optimāli un atbilstoši dalībnieku interesēm koordinētā kooperācijā līdz agresīvai konkurencei ar centieniem iegūt varas pārsvaru cīņā ar oponentu.

Kooperācijas struktūru ietvaros, kā arī starp dažādām vienas aktivitātes virziena struktūrām neizbēgami veidojas konkurences attiecības kā kooperāciju apdraudošs spēks. Konkurences jēga ietver ne tikai centienus saglabāt savu statusu, nodrošināt tā attīstības perspektīvas, bet arī gūt pārsvaru pār citiem, izcīnīt zināmu dominances pozīciju, kura gala rezultātā faktiski nozīmētu varas iegūšanu noteiktu attiecību sistēmā.

Kooperācijas saiknes ir tiešā vai pastarpinātā pretstatījumā varas pretenzijām. Vara nekad nav bijusi, nav un acīmredzot arī nebūs vienmērīgi sadalīta sabiedrībā. Tie, kuru rokās ir vara, tiecas izmantot šīs privilēģijas, pakļaujot savām interesēm kooperāciju un ierobežojot nosacīti brīvo konkurenci.

Tomēr sabiedrības līdzsvara un stabilitātes saglabāšanas ilgstošā pieredzē apliecinātie principi, kuri pamatojas ekonomiskās un politiskās funkcionālajās prasībās, ļauj izturēt varas pretenziju spiedienu. Kaut arī horizontālajai sakārtotībai raksturīgie sociālās dzīves spēles noteikumi, relatīvi noturīgās normas tiek regulāri pārkāptas dažādās individuālās vai makro aktivitātēs, sabiedrības eksistences koordinācija, kura nodrošina zināmas kooperācijas un konkurences mijiedarbības attiecības, ir spējusi saglabāties līdz mūsdienām. Visai raksturīgs piemērs šajā ziņā ir varbūt visliberālāk orientētās modernās valsts ASV valdības īstenotā antimonopolu darbība, arī attiecībā pret informāciju tehnoloģijas giganta finansiālās varas pretenzijām.

Vispārējā sociālantropoloģiskā sabiedrības dzīves daudzveidības sakārtotība vertikālā un horizontālā dimensijā katrā laikmetā atklājas savā vēsturiskajā nosacītībā. Socioloģija tiecas izziņāt un skaidrot šīs nosacītības politiskos, ekonomiskos, sabiedriskās pieredzes un garīgās kultūras apstākļus, vienlaikus nezaudējot interesi par vispārīgo sabiedrības eksistences likumsakarību izpausmēm konkrētajā laikā un telpā. Varas subjekts ir spiests ierobežot sevi tiesiskās normās, ekonomisku likumsakarību un politiskās spēles noteikumu ievērošanā ne tikai vispārēju sabiedrības eksistences nosacījumu dēļ. Empīriskajā realitātē visai bieži ir jāievēro kooperācijas un koordinācijas atļautās relatīvi brīvās konkurences telpas neaizskaramība praktisku mērķu sasniegšanā. Šīs konkrētās situācijas sociālās realitātes makrovidē un mikrovidē arī veido socioloģiskās izpētes interesi politiskajās attiecībās, darba sfērā, ģimenes institūtā un citās jomās.

2.3. Valsts vara

Raksturīgākā varas izpausme ir saskatāma valsts struktūru funkcionēšanā. Valsts ir galvenais sabiedrības politiskās struktūras elements, kuru aplūko filozofija, politoloģija, socioloģija, tiesību zinātnes. Socioloģiskā skatījumā valsts varas vispārējo definējumu veiksmīgi ir sniedzis M. Vēbers, norādot, ka tā ir kopība, kura pretendē uz leģitīmu fiziska spēka pielietošanas ekskluzivitāti noteiktā teritorijā. Valstij ir monopoltiesības izdot likumus un piespiest jebkuru norobežotas un kontrolētas teritorijas iedzīvotāju tos ievērot, iekasēt nodokļus, sabiedrības vārdā īstenot savu iekšpolitiku un ārpolitiku.

Valsts ir tapusi civilizācijas vēsturiskajā attīstībā. Senajā sabiedrībā vēl neīstenojās šī sociālās realitātes politiskās pārvaldes forma – to apliecina daudzie vēsturiskās izziņas atklājumi, arī 20. gadsimta pirmajā pusē Āfrikā saglabājušos pirmsvalstiskā organizācijas stāvoklī eksistējošo etnisko grupu tiešā empīriskā izpēte. Acīmredzot bija nepieciešams zināms sabiedriskās vertikālās sakārtotības līmenis un visai stabila sociālā noslāņošanās, lai varētu tapt valsts. Taču pirmie valstiskie veidojumi, piemēram, seno ēģiptiešu, acteku, inku, grieķu, romiešu valstis, radušies jau pietiekami senā pagātnē.

Valsts tapšanu tiecas skaidrot atšķirīgas teorētiskās nostādnes, pasaules uzskata orientācijas. Vecajā Derībā ir norādīts, ka, īstenojoties Dieva gribai, valsts ir kā pastarpinājums sabiedrības esamības nosacījumu radīšanā. Dievišķā griba piedāvā cilvēkam iziet dažādus attīstības lokus – valsts izpausmes Saula, Dāvida, Salamana īstenojamā tautas pārvaldē. 16. un 17. gadsimtā tapusi sabiedriskā līguma teorija, pamatojoties uz cilvēka dabisko tiesību principa atzīšanu, pieņēma, ka valsts ir veidojusies brīvu un neatkarīgu indivīdu savstarpējās vienošanās rezultātā. Daļēji ierobežojot savu interešu izpausmes, cilvēki iegūst to, ko nenodrošina stihisko sadursmju pārpilnā pirmsvalstiskā sociālā realitāte, – dzīvības, brīvības, privātīpašuma aizsardzību. Šādu valsts izveides skaidrojumu sniedz Tomass Hobss (*Hobbes, 1588–1679*), Džons Loks (*Locke, 1632–1704*), Žans Žaks Ruso (*Rousseau, 1712–1778*) un vēl daudzi citi filozofi un juristi. Savukārt marksisms valsts veidošanos saista ar sabiedrisko darba dalīšanu, privātīpašuma rašanos un šķiru tapšanu. Valsts tiek aplūkota kā līdzeklis vienas šķiras rokās pārējās sabiedrības ekspluatācijai.

Valsts attīstība ilgstošajā civilizācijas virzības gaitā, sevišķi tās būtiskākajos politiskās un ekonomiskās iekārtas posmos – feodālismā un kapitālismā – ir bijusi pretrunīga. 20. gadsimtā varējām vērot mēģinājumus radīt jaunu – sociālistiskas valsts tipu. Iespējams, galvenā pret-runā vēsturiskajā procesā ir centralizācijas un decentralizācijas tendenču

cīņa. Varas nesēju centieni radīt centralizētu un efektīvu valsts pārvaldi gadsimtu gaitā ir sastapuši lielāku vai mazāku ekonomisku, etnisku, politisku, reliģisku, sociālu apstākļu nosacītu pretpēku. Modernajā sabiedrībā konfliktsituācijas visbiežāk rada globālo ekonomisko interešu veicinātā vēlme saglabāt stabilitu, centralizētu valstu savstarpējo attiecību sistēmu, tai nonākot pretrunā ar dažādu etnisko grupu centieniem, veidot vai atjaunot savu valstiskuma statusu.

Modernās Rietumu liberāli demokrātiskās valsts varas struktūras pamatā lielā mērā ir varas dalīšanas princips likumdevēja, izpildinstitūciju un tiesu varā. Izpildinstitūcijas ietver visai plašu pārvaldes sistēmu – valdību, birokrātisko aparātu, represīvās spēka struktūras. Valsts varas darbība izpaužas arī izglītības, sociālās un veselības aizsardzības jomās. Šajās sfērās valsts uzņemas zināmu atbildību apmierināt indivīda vajadzības sociālajā aizsardzībā, iespējas sasniegt noteiktu izglītības pakāpi, sniegt zināmu medicīnisku palīdzību atbilstoši sabiedrībā pieņemtajiem standartiem. Valsts vara nereti kontrolē arī atsevišķas sabiedrībai stratēģiski nozīmīgas industrijas nozares, ar politisku lēmumu starpniecību ietekmē makroekonomiskos procesus. Valdības darbības efektivitāti lielā mērā nosaka tas, cik jaunu darba vietu radīšanu tā ir sekmējusi savas funkcionēšanas laikā.

Socioloģiskā aspektā būtiskāko jautājumu loku veido varas dalīšanas principa īstenošanas prakse – likumdevēja, izpildvaras un tiesu varas neatkarības apstākļu nodrošināšana. Pārāk nepārprotama ir nozīmīgāko nacionālo un transnacionālo ekonomisko grupējumu ietekme uz valsts varas īstenošanas sistēmu – gan tiecoties mazināt tās pamatelementu patstāvību, savstarpējo neatkarību, gan tieši nosakot lēmumu pieņemšanas procesu atbilstoši savām interesēm. Raksturīgs piemērs šajā ziņā ir postsociālisma valstis, kurās nav īstenojušās noturīgas demokrātiskās tradīcijas. Rietumu sabiedrībā ilgstoši funkcionējošo politiskā lobisma principu, kurš jau ir ieguvis neizbēgamās realitātes morālo attaisnojumu, postsociālisma valstīs galvenokārt aizstāj privatizācijas procesā īstenotais "valsts nozagšanas" mehānisms. Politiskā vara likumdevēja un izpildu institūcijās kalpo par tiešu, korupcijas cauraustu atsevišķu grupējumu ekonomisko interešu īstenošanas mehānismu. Ekonomiskās varas nesēji ir izveidojuši noslēgtu valsts pārvaldes loku – atbilstoši savas iekārtotās pašprietiekamības pakāpei viņi praktiski kontrolē likumu pieņemšanas procesu, valdības, birokrātiskā aparāta, tiesas, prokuratūras, policijas darbību. Varas dalīšanas klasiskais princips, kā arī citi demokrātiskas pārvaldes pieņēmumi drīzāk ir uzskatāmi par politisku jābūtību, no kuras dažādā attālinātības pakāpē atrodas atsevišķas valstis.

Modernajā sabiedrībā īstenojas divas pretrunīgas tendences, kuras nosaka valsts lomu. Viena izpaužas valsts lomas saglabāšanā un zināmā

pieaugumā sociālajā realitātē. Slēptā, varētu pat teikt – rafinētā veidā valsts aizsargā savus ražotājus tirgū, tā risina iekšējus sociāli ekonomiskus jautājumus, īpaši tas kļūst redzams tautsaimniecisku krīžu apstākļos. Mūsdienās grūti arī iedomāties sekmīgu lauksaimniecības attīstību bez vairāk vai mazāk atbalstošas valsts politikas. Nepārprotama ir arī indivīda un sociālo grupu vēlme identificēt savu piederību valstij. Turklāt tādā virzībā atklājas saistības ar noteiktas jādūtības priekšstatiem šī politiskās sistēmas elementa izpratnē.

20. gadsimtā nereti apliecinājumu ir guvusi decentralizācijas izpausme. Separātisms, lai cik negatīvi tas dažkārt tiktu interpretēts, tomēr ir apliecinājis valsts lomas pietiekami augsto prestižu cilvēka un etniskās grupas vērtību hierarhijā. Pietiek atcerēties kaut vai Dienvidslāvijas sabrukuma procesu pagājušā gadsimta deviņdesmitajos gados, Lietuvas, Latvijas un Igaunijas tautu cīņu par savu neatkarīgo valstu atjaunošanu. Arī valsts attīstības vīzijas nozīmība joprojām saglabā ietekmi sabiedrības apziņā.

Otra tendence atklājas valsts lomas ierobežojumā. Tā izpaužas indivīda kā galvenās demokrātiskās vērtības apliecinājumā, mēģinājumos palielināt viņa brīvības pakāpi, vienlaikus arī atbildību pārliecībā par privātiniciatīvas efektivitāti tautsaimniecībā. Raksturīga ir arī vēlme sociālās realitātes regulācijas procesus vismaz daļēji uzticēt nevalstiskajām organizācijām. Šī tendence citā dimensijā parādās arī plašajā starptautiski politiskajā sadarbībā, tiecoties radīt reģionālās pārvaldes institūcijas, kuras ar dažādām metodēm koordinē visai plašu multinacionālu sabiedrības sfēru (Eiropas Padome, Eiropas Savienība u.c.) funkcionēšanu. Ekonomiskajās interesēs tapušajai ideoloģijai nav īstas pārliecības par atsevišķas valsts spējām un centieniem nodrošināt indivīda tiesību konsekventu ievērošanu kopējas Rietumu demokrātijas telpas veidošanā, nodrošinot stabilas reģiona attīstības perspektīvas. Tas ir morāli politiskais arguments zināmu Eiropas institūciju diktātam attiecībā pret nacionālo likumdošanu un tās īstenošanu izpildvaras praksē. Jāatzīst gan, ka realitātē daudzajām starptautiskajām organizācijām ir jāsaskaras ar fundamentālām problēmām – savas ietekmes nemītīga apliecinājuma nepieciešamību valsts nacionālo interešu priekšā, prasmi un vēlēšanos piemērot vienādus kritērijus militārā potenciāla, politiskās un ekonomiskās ietekmes ziņā būtiski atšķirīgu valstu sociālās realitātes vērtējumā.

Protams, mūsdienu Rietumu pasaulē valsts lomu nosaka arī politisko orientāciju dažādība. Tradicionāli sociāli atbildīgi orientētās valstis, piemēram, Skandināvija, izvērstāk apmierina indivīda eksistenciālos nosacījumus, tiecoties nodrošināt materiālos apstākļus un personības potenciāla izvērsumu atbilstoši noteiktam dzīves standartam arī nabadzīgākajai iedzīvotāju daļai. Savukārt liberāli virzītās valstis kā ASV

un Japāna savā sociālajā politikā vairāk pamatojas uz privātsektora funkcionēšanu, mazāk iesaistot valsts institūcijas to cilvēku dzīves apstākļu uzlabošanā, kuriem tas, iespējams, būtu nepieciešams, resp., pie zemāko sociālo pozīciju slāņa piederošajiem. Šajā aspektā valsts un indivīda attiecību risinājums ir visai atšķirīgs. Problemātiski ir noteikt, kurš no variantiem ir optimālāks. Nepieciešama ir izvērsta analīze, kurā ir jāņem vērā tautsaimnieciskā situācija, konkrētās sabiedrības politiskās un sociālās tradīcijas, sociālpsiholoģisko ieviržu īpatnības.

Valsts varas izpratne ir saistīta arī ar šī politiskās sistēmas pamatelementa nākotnes perspektīvām. Ja neņem vērā galēji radikālas prognozes, piemēram, marksisma doktrīnu par iespējamo valsts atmiršanu komunistiskajā sabiedriski ekonomiskajā situācijā, tad jāatzīst, ka mūsdienų sociālās realitātes pretrunas rada priekšnoteikumus visai atšķirīgiem attīstības scenārijiem. Acīmredzot izšķirošais ir jautājums par pašreizējās valsts varas struktūras iespējām mainīt savu funkcionēšanas raksturu atbilstoši ekonomiskās elites interešu virzībai, etnisko grupu pašsaglabāšanās vēlmēm, indivīda centieniem saskatīt jaunus globālās perspektīvas horizontus savas eksistences apstākļu nodrošināšanai.

2.4. Varas elite

Elites socioloģiskās koncepcijas balstās uz pieņēmumu, ka vara sabiedrībā ir koncentrēta nelielas sociālās grupas rokās. Lielākā iedzīvotāju daļa ir pakļauta mazākuma gribai, kura tiek īstenota, ar dažādām metodēm piespiežot iedzīvotāju vairākumu pakļauties. Šis sabiedrības dalījums skaitliski nevienlīdzīgās daļās, kurš pamatojas atšķirīgā attieksmē pret varu, ir īstenojies praktiski visā līdzšinējā cilvēces vēsturē. Mainījušās ir tikai tā izpausmes formas dažādos politiskos režīmos.

Socioloģijā elites teoriju pirmo reizi radīja Vilfredo Pareto (*Pareto, 1848–1923*) un Gaetano Moska (*Mosca, 1858–1941*) 20. gadsimta sākumā. Šie itāliešu zinātnieki elites veidošanās pamatu saskatīja cilvēku psiholoģisko spēju nevienlīdzībā – dažiem individuālais potenciāls ir augstāks nekā pārējiem. V. Pareto uzskatīja, ka eliti veido intelektuālā ziņā spēcīgākie indivīdi, bet G. Moska domāja, ka labākie organizatori. Abi sociologi pieņem, ka elitei izdodas saglabāt varu augstās iekšējās vienotības dēļ, kas ir pretstatā neorganizētajai masai. Iedzīvotāju vairākums ir sašķelts, tas nespēj vienoti aizstāvēt savas intereses. Savukārt elite varas saglabāšanu vienmēr uzskatīs par prioritāti, kaut arī pastāvēs iekšējās atšķirības.

Gan V. Pareto, gan G. Moska elites veidošanos un funkcionēšanu tiecas pamatot ar psiholoģiski antropoloģiskiem cēloņiem, krietni mazāku uzmanību pievēršot sociāli vēsturiskiem apstākļiem. V. Pareto

uzskata, ka elites un pārējās sabiedrības attiecības laika gaitā saglabājas ar nelielām modifikācijām. Tiesa, G. Moska atzīst, ka kapitālisma demokrātija rada visai būtiskas izmaiņas varas sadalē – salīdzinājumā ar feodālismu veidojas atvērta sabiedrība, kurā dažādiem sociālajiem slāņiem ir lielākas iespējas ietekmēt lēmumu pieņemšanu.

Zināmu interesi izraisa V. Pareto "elites cirkulācijas" koncepcija. Itāliešu sociologs atzīst, ka sabiedrībā darbojas divu tipu elites – lauku un lapsu elite. Šīs koncepcijas idejiskais avots ir meklējams 15. un 16. gadsimta mijas domātāja Nikolo Makjavelli (*Machiavelli, 1469–1527*) uzskatos. Ideju vēsturē N. Makjavelli var saukt par varas tehnoloģijas teorijas pamatlicēju, jo viņš centies atklāt politisku mērķu sasniegšanas konkrētos mehānismus, nerēķinoties ar morāles normām. Viņa interpretācijā cilvēks ir sīks nelietis, ar kuru var manipulēt vara.

V. Pareto izpratnē lauku elite tiecas valdīt ar fiziska spēka palīdzību, visspilgtāk tas atklājas militāru diktatūru darbībā. Lapsu elite vairāk cenšas izmantot nevardarbīgas manipulācijas iespējas ar cilvēkiem, mēģinot daudzpusīgāk un politiski rafinētāk pakļaut pārējo sabiedrību savu mērķu īstenošanai. Piemērs šim pārvaldes veidam ir 20. gadsimta sākumā Eiropas valstīs realizētā demokrātijas prakse. Tomēr ne viena, ne otra elite nevar ilgstoši noturēt varu, jo katrai ir būtiski trūkumi. Lapsu elite nespēj izšķirties par labu pietiekami enerģiskam fiziskā spēka pielietojumam, lai nosargātu savu statusu kritiskās situācijās. Rezultātā tā ir spiesta atdot iegūtās pozīcijas lauku elitei. Savukārt šai valdošajai grupai pietrūkst izdomas un elastības, tai ir grūtības īstenot valsts pārvaldi sarežģītos sociāli politiskos apstākļos. Tādēļ lauku elite pieļauj sev svešu, atšķirīgi orientētu personu iefiltrēšanos varas struktūrās. Tas pakāpeniski maina situāciju lapsu elites darbības stila virzienā. Elites cirkulācijas process veido pamatu sabiedrības attīstībai.

Šī V. Pareto doktrīna, gan ieskicējot visai būtiskas iezīmes varas funkcionēšanā, tomēr ir samērā shematiska. Tā visai ierobežotā skatījumā aptver daudzveidīgos ekonomiskos, politiskos un sociālos apstākļus valsts pārvaldes procesā. Tiesa, atsevišķos gadījumos elites cirkulācijas doktrīna apliecina savu nozīmību politiskās varas maiņas mehānismu atspoguļojumā. Viens no raksturīgākajiem piemēriem ir Čīles vēstures gaita 20. gadsimta pēdējā trešdaļā. Legitīmi izveidotā sociālistiski orientētā Salvadora Aljendes valdība nespēja pārvarēt ekonomisko krīzi valstī, bet galvenais – tā neprata izrādīt pretestību militāristu īstenojamam apvērsumam. Ģenerāļa Augusto Pinočeta autoritārais režīms nodrošināja tautsaimniecības augšupeju, arvien plašāk izmantojot civilās sabiedrības pārstāvju aktivitātes elites funkcionēšanā. Politisko procesu virzība pakāpeniski radīja priekšnoteikumus demokrātijas attīstībai, zināms tās rezultāts bija parlamenta vēlēšanas. Līdz ar to veidojās lapsu elites funkcionēšanas apstākļi.

V. Pareto un G. Moskas doktrīna aptver vairākus pamatnosacījumus elites izpratnē, tomēr, neievērojot sociāli ekonomiskās īpatnības, tā sniedz visai ierobežotas iespējas mūsdienu varas struktūru funkcionēšanas izskaidrošanā.

Atšķirīgu, sociālās realitātes analizē pamatotu interpretāciju sniedz Raits Milss (*Milss, 1916–1962*) savā 20. gadsimta piecdesmitajos gados publicētajā pētījumā. Šis amerikāņu sociologs aplūko trīs dominējošās sfēras ASV sabiedrības funkcionēšanā – lielākās korporācijas, federālā valdība, militārās struktūras. Šo jomu līderi atbilstoši veido trīs varas elites, kurām gan ir visai liela interešu kopība. Tādēļ arī iespējama vienotas valdošās elites tapšana, kura pretendē uz pilnīgu varas monopolu sociālajā realitātē. R. Milss tiecas pierādīt biznesa pasaules un valdības nesaraujamo saikni, atklājot ekonomiskās varas interešu pārstāvēniecību politiskās darbības saturā, – politiķi regulāri pieņem lielāko korporāciju diktētos lēmumus. Viņš norāda, ka 19. gadsimtā Amerikā ekonomiskā vara vēl bija sadalīta vidējā un mazā biznesa rokās, politiskā vara lielā mērā atradās štatu kontrolē, bet jau 20. gadsimta vidū ekonomikā dominē daži simti lielo korporāciju, savukārt federālā valdība centralizē politisko varu, ierobežojot štatu autonomiju. R. Milsa izpratnē elite lēmumu pieņemšanā kļūst arvien pašpietiekamāka, tā var atļauties nerēķināties ar sabiedrības viedokli. Elite atražo sevi augstāko sociālo slāņu ietvaros.

20. gadsimtā revolucionāro pārmaiņu rezultātā tapusi sociālistiskā sabiedrība pretendēja uz tradicionālā elites un pārējās sabiedrības pretstatījuma pārvarēšanu bezšķiru sabiedrības tapšanas gaitā. Tomēr sociālā realitāte parādīja, ka varas monopola koncentrācija skaitliski neliela sociālā slāņa rokās ir sabiedrības funkcionēšanas likumsakarība, kura gan modificējas savās izpausmēs gadsimtu gaitā, tomēr nemaina būtību. Padomju Savienībā un tās satelītvalstīs bija raksturīga varas politizācija, praktizējot lēmumu pieņemšanas ideologizāciju tautsaimniecības sfērā, kā arī visās indivīda sociālās aktivitātes jomās. Varas subjektu PSRS veidoja nomenklatūra – politiskā elite un augstākais valsts pārvaldes aparāta birokrātijas slānis. Romantiskais priekšstats par sociālo vienlīdzību acīmredzot kalpoja vienīgi manipulācijai ar sabiedrības apziņu cīņā par varu. Nespēdama nodrošināt sabiedrības vairākuma atbalstu pēc 1917. gada Oktobra apvērsuma Krievijā, boļševiku partija konsekventi atteicās no ilūzijām par demokrātisku pārvaldi. Militāru un politiski jezuitisku akciju rezultātā tika radīta valsts varas sistēma, kura pamatojās uz ideoloģiska monopola izplatību praktiski visos sociālos institūtos un represīvā aparāta cilvēces vēsturē vēl nepieredzētā darbības izvērsumā. Šajā procesā tapa padomju nomenklatūras galvenais uzdevums – savas eksistences pamatnosacījumu atražošana. Nostiprinājusi varas pozīcijas, sociālistiskās sabiedrības

elite varēja atļauties kļūt arvien pašpietiekamāka un atvirzīt otrajā plānā pārvaldāmās sistēmas efektīvas funkcionēšanas nodrošināšanu. Nomenklatūras darbinieku karjeras iespējas sekmēja elites hierarhijas nosacījumu ievērošana, mazāka uzmanība tika pievērsta lēmumu izpildes reāliem rezultātiem noteiktās sabiedrības dzīves formās.

Atsakoties no jebkurām politiskām aktivitātēm ārpus elites nosacītās likumdevēja, izpildvaras un tiesu varas pseidoneatkarības demonstrācijas ietvariem, indivīdam bija nodrošināta sociālā aizsardzība "mērenas nabadzības" robežās. Tomēr sociālās vienlīdzības ideoloģijas prakses šķietamība, kas bija nesaraucāma saistīta ar pārvaldes aparāta represiju aktivitātēm, nespēja radīt nopietnu alternatīvu indivīda brīvās iniciatīvas veidotajām kapitālistiskajām tirgus attiecībām un klasiskajām demokrātijas tradīcijām politikas sfērā.

Mūsdienu Rietumu civilizācija, vismaz daļēji pārvarējusi totalitārisma varas pretenzijas, mēģina mazināt distanci starp eliti un pārējo sabiedrību. Publiski deklarētas, juridiski apstiprinātas elites privilēģijas nav pieņemamas modernajā sociālajā realitātē. Tiek meklēti slēptāki ceļi varas elites statusa nodrošināšanai. Viens no raksturīgākajiem paņēmieniem atklājas atšķirīgu finansiālo iespēju izmantošanā – izglītības sistēmas diferenciacijā. Privileģētāka izglītība nepārprotami nodrošina labākas starta iespējas profesionālajai karjerai. Šī tendence palīdz saglabāt elites sociālo kopību, kura uzskatāmi atklājas vienotā dzīves stilā, krietni slēptāk – korporatīvo saikņu noturībā.

Mūsdienu Rietumu sabiedrībā elite, izmantojot finanšu resursus, tiecas saglabāt savas pozīcijas, galvenokārt manipulējot ar sabiedrības apziņu. Elite saglabā nozīmīgāko šodienas sociālās realitātes monopolu – kontroli pār informāciju. Šis apstāklis ļauj pieņemt izšķirošos ekonomiskās un politiskās stratēģijas lēmumus, nerēķinoties ar sabiedriskās domas ievirzēm. Pārējā sabiedrībai pieejamā informācija tiek pakļauta elites interešu vārdā īstenotajai kontrolei.

Radikālās izmaiņas nesenaajā pagātnē sabiedrības attīstībā Austrumeiropā paver labas iespējas socioloģiskas izpētes izvērsumam. Sociālisma režīma sabrukšanas rezultātā top jauna ekonomiskā un politiskā realitāte. 20. gadsimta pēdējie desmit gadi iezīmē jauno elites veidošanās mehānismu likumsakarības šī reģiona valstīs.

Privatizācijas process paver iespējas veidot sākotnējo kapitāla uzkrājumu. Skaitliski neliela sociālā grupa izmanto nesakārtotās sociālās likumdošanas un izpildvaras vājuma radītos apstākļus ekonomiskās varas iegūšanai. Latvijā sākotnējo pamatu šīm aktivitātēm radīja kompartijas un speciālo slepeno dienestu korporatīvas saiknes un līdzekļi, kriminālo aprindu finanšu rezerves, topošās privātiniciatīvas iedēgli un citi resursi. Pakāpeniski arvien nozīmīgāku lomu sāk spēlēt korupcija un primitīvs lobisms. Politiskā vara tiek izmantota kā līdzeklis "valsts

nozagšanā"; lielo valsts monopolu privatizēšana kalpo atsevišķu ekonomisko grupējumu interesēm. Raksturīga ir arī ekonomiskās un politiskās elites daļēja saplūšana. Šajā ziņā viena no spilgtākajām izpausmēm ir fakts, ka trīs reizes Latvijas valdības sastādītājs ir bijis faktiskais īpašnieks vienam no lielākajiem ekonomiskajiem grupējumiem.

Saīdinājumā ar deviņdesmito gadu sākumu – valstiskās neatkarības atjaunošanas laiku, jūtami ir pieaugusi plaisa starp valdošo eliti un pārējo sabiedrību. Elite ir kļuvusi tik pašpietiekama, ka var atļauties neievērot sabiedriskās domas viedokli daudzu valstij būtisku lēmumu pieņemšanā. Ētiskie kritēriji politiķu darbībā praktiski neeksistē – nozīmīgu kompromitējošo materiālu nokļūšana masu saziņas līdzekļos parasti nerada problēmas viņu karjerai, nemaz nerunājot par demisiju. Vairākus pēdējos gadus augstākais reitings sabiedriskās domas aptaujās ir Valsts televīzijai, Valsts radio un baznīcai, savukārt zemākais, izteikti negatīvs – valdībai, parlamentam, muitai un Privatizācijas aģentūrai. Noteicošais vērtējuma kritērijs ir priekšstats par šo institūciju savtīgu interešu īstenošanas un korumpētības pakāpi. Raksturīgi, ka, sabiedrības lielākajai daļai atbalstot privatizācijas procesu principā, izteikti negatīvi tiek vērtēta Privatizācijas aģentūras darbība šī procesa konkrētajā īstenošanā.

Turpmākajā Latvijas un, domājams, arī citu postsociālistisko valstu attīstībā nozīmīgs būs noturīgām demokrātijas tradīcijām atbilstošs plašu sabiedrības slāņu ietekmes pieaugums lēmumu pieņemšanā, kā arī intelektuālās elites politiskā un sociālā statusa būtisks palielinājums. Pretējā gadījumā ir grūti cerēt uz Latvijas iekļaušanos Eiropas attīstīto valstu vidū.

2.5. Sabiedrības pārvalde un birokrātija

Valsts vara īstenojas ar pārvaldes birokrātiskā aparāta starpniecību. Šīs izpildinstitūcijas struktūras teorētiski noteiktais mērķis ir kalpot visas sabiedrības interesēm, realizējot valsts un indivīda vertikālās attiecību sakārtotības formālo pusi. Mūsdienų sabiedrībā birokrātiskā aparāta darbības efektivitāte ir nozīmīgs faktors valsts sekmīgā funkcionēšanā, jo tā visai sarežģīti strukturētajā sociālajā realitātē nodrošina cilvēka dzīves darbībai nepieciešamo institūciju eksistenci. Birokrātiskais aparāts atklāti vai slēpti ietver ne tikai organizatorisku uzdevumu izpildi, tas veic arī indivīda un sociālo grupu aktivitāšu kontroli.

M. Vēbers ir apliecinājis birokrātijas aparāta nozīmību industriālajā sabiedrībā – pretstatā ierastajai cilvēku negatīvajai attieksmei pret valsts pārvaldes prasībām, kuras pamatojas pārliecībā par viņu dabisko tiesību ierobežošanu abstraktas varas vai ierēdniecības neprofesionalitātes

un personīgās ieinteresētības vārdā. Vācu sociologa raksturojumā birokrātija ir organizācija, kurā pilnu darba laiku strādā nodokļu maksātāju algotas personas, veidojot rīkojumu izpildes sakārtotu virkni. M. Vēbers ir aprakstījis birokrātijas ideālo modeli, kam raksturīgas vairākas pazīmes: katrai birokrātiskā aparāta nodaļai, ikvienam ierēdnim ir skaidri noteikta kompetences un atbildības sfēra; birokrātija savā darbībā pamatojas uz likumu sistēmu un to pielietošanu konkrētā situācijā, šie likumi nosaka ierēdņa varas demonstrācijas robežas; pārvaldes sistēma ir sakārtota hierarhiski – katrs zemākais posms ir pakļauts augstākajam, tā kontrolei; cilvēks birokrātiskajā aparātā var iekļauties tikai pēc viņa zināšanu un praktisko iemaņu pārbaudes, karjera ir atkarīga no darba stāža un sasniegumiem; veicot profesionālos pienākumus, ir jābalstās uz normatīvajām prasībām, nevis emocionālo attieksmi pret klientiem un kolēģiem; birokrātiskā aparāta darbinieks nedrīkst izmantot savu pozīciju pārvaldes struktūrā savtīgu privāto interešu apmierināšanai. M. Vēbers uzskatīja, ka ir iespējama sabiedrības virzība šāda ideālā modeļa funkcionēšanas īstenošanai sociālajā realitātē. Viņš neredzēja principiālas atšķirības pretenzijām pret valsts pārvaldes darbību dažādos ekonomiskos un politiskos režīmos.

Citu interpretāciju šajā jautājumā sniedz marksisms. Kapitālistiskā sabiedrība tiek aplūkota kā sociālā realitāte, kurā valdošā šķira, aizstāvot savas intereses, ne tikai padara par šķietamību varas dalīšanas principu, arī birokrātiskais aparāts funkcionē privilēģētā slāņa noteikto uzdevumu izpildē. Vladimirs Ļeņins, asi kritizējot buržuāziskās sabiedrības birokrātiju, postulē perspektīvu – sociālismā būs iespējama visas tautas iesaiste valsts pārvaldē. Jebkurš var nokļūt šajās struktūrās, apgūstot vadības pieredzi arodbiedrībās vai kādā politiskā organizācijā. Cilvēks var zināmu laika posmu iekļauties varas īstenošanā, nekļūstot par profesionālu birokrātu.

Padomju Savienības un arī citu sociālistisko valstu prakse sniedza gandrīz pilnīgu marksisma ideju noliegumu. Sociālisma sistēmā tika radīts savs birokrātiskais aparāts – vienpusīgi ideoloģiski orientēts, politizēts, kontroles uzdevumu izpildes gaitā pilnvarots veikt visai plašas represīvas aktivitātes. Tā aktivitātes nebija pakļautas demokrātijas klasiskajām prasībām – reālai atbildībai sabiedrības priekšā. Tomēr šīs prakses rezultāti pilnībā neatceļ atsevišķu marksisma atzinumu aktualitāti mūsdienās.

Birokrātiskajam aparātam ir tendence darboties nevis valsts, bet valdošās elites interešu vārdā. Ekonomiskā un politiskā vara izmanto ierēdniecību kā tehnoloģisku līdzekli savu mērķu sasniegšanai. Birokrātiskajam aparātam bieži ir tikai formālas garantijas juridiski korektai savu pienākumu pildīšanai, ierēdnis nevar atļauties nepakļauties elites prasībām, neriskējot ar savu karjeru. Jo valstī vājāk attīstītas demokrātiskās tradīcijas, jo lielākas iespējas elitei ietekmēt birokrātiskā aparāta darbību.

Acīmredzama ir arī birokrātijas tendence kļūt arvien pašpietiekamākai, tiecoties risināt sava sociālā statusa saglabāšanas un paaugstināšanas problēmas. Ierēdniecībai ir vidusšķīrai atbilstoši materiālās eksistences nosacījumi, visai augstas sociālās garantijas un zināma varas daļa. Šāda sociālā pozīcija ir pietiekami pievilcīga visai plaša sabiedrības slāņa skatījumā, līdz ar to parasti nerodas problēmas birokrātiskā aparāta personālsastāva veidošanā. Daudzu starptautisko institūciju, arī Eiropas Savienības un Eiropas Padomes birokrātiskā aparāta kvantitatīvais apjoms un funkcionēšanas smagnējība rada zināmas šaubas par šo organizāciju patieso efektivitāti pašreizējā situācijā. Atsevišķu sociālo problēmu veido arī ierēdņu korumpētība, acīmredzami tā ir sarežģītāka valstīs ar vājāk izvērstu demokrātijas attīstību, jo tajās netiek reāli īstenota sabiedrības kontrole pār birokrātiskā aparāta darbību. Birokrācija tiek uztverta kā atsvešināta varas sistēma, kuras prasībām atliek vienīgi pakļauties, pat ja tās neatbilst likumdošanas normām. Pilsoņiem nereti trūkst informācijas par savām tiesībām un to aizstāvēšanas iespējām. Līdz ar to plašos sabiedrības slāņos veidojas vai nu apātija, vai vispārīgā negatīva attieksme pret birokrātiju, vai arī starp ierēdņiem un pilsoņiem nostiprinās valsts varas oficiāli neakceptētu darījumu sistēma savstarpējās materiālās ieinteresētības vārdā. Postsociālisma valstīs turklāt situāciju saasina pārāk tiešā birokrātiskā aparāta augšslāņa saistība ar politiskās un ekonomiskās elites interešu realizāciju – šis apstāklis vēl vairāk palielina valsts pārvaldes un pārējās sabiedrības pretstatījumu.

Socioloģiskajā literatūrā M. Vēbera birokrātijas izpratne ir visai plaši apspriesta, nereti arī kritiski vērtēta. Domājams, ka lielākās šaubas par iespējām tuvoties ideālajam birokrātiskā aparāta modelim var raisīt tas, ka likumdošanas sistēmu nevar izveidot tik perfekti, lai nodrošinātu tiesisko normu neapšaubāmu pielietojumu jebkurā dzīves situācijā. Tādējādi veidojas zināma iekšēja alternatīva birokrātiskā aparāta funkcionēšanā – stingri sekot priekšrakstiem, ierēdņiem nepieņemt lēmumus neskaidros apstākļos vai arī patstāvīgi izšķirties par risinājumiem, vismaz formāli pārkāpjot savas kompetences robežas. Pirmajā gadījumā var tikt mazināta birokrātiskā aparāta pārvaldes darbības efektivitāte, oficiālajai organizācijas sakārtotībai nespējot pietiekami elastīgi reaģēt uz neparedzētām sabiedrības reakcijām. Otrajā variantā savukārt ir visai augsta varbūtība neprofesionālu lēmumu pieņemšanai un arī korumpētu sakaru tapšanai. Turklāt jāņem vērā viens apstāklis – birokrāti bieži nav psiholoģiski gatavi improvizācijām, viņiem var arī nebūt motivācijas izvēlēties risku negatīvi ietekmēt savas karjeras izredzes organizācijas veiksmīgas darbības vārdā. M. Vēbera priekšstatītais ideālais birokrātijas modelis varbūt arī atbilst nākotnes valsts pārvaldes jebūtības principiem, bet mūsdienų sociālajā realitātē tomēr ir vērojamas pārāk daudzas novirzes no vēlamā.

Vērtējot birokrātijas statusu sabiedrības funkcionēšanā, nozīmīgs ir Roberta Mihelsa (*Michels, 1876–1936*) apcerējums "Politiskās partijas", kurš publicēts 20. gadsimta sākumā. Šis itāliešu sociologs savā darbā aplūko Eiropas sociālistisko partiju un arodbiedrību aktivitātes, īpašu uzmanību pievēršot Vācijas situācijai. Indivīds savas intereses visai sarežģīti veidotajā sabiedrībā kaut cik efektīvi var aizstāvēt, iekļaujoties kādā organizācijā. Īpaši svarīgi tas ir strādniekiem, kuru sociālā pozīcija atrodas tālu no varas elites. Objektīvi nosacīto kopējo vēlmju apmierināšanas cerībās tapušajās politiskajās partijās un arodbiedrībās pakāpeniski izveidojas profesionālu politiķu un birokrātu hierarhiski sakārtotu attiecību struktūra. Šī struktūra iekaro lēmumu izstrādes un pieņemšanas monopolu, atstājot ierindas biedriem vienīgi līdzdalības šķietamību. Izmantojot politiskajās spēlēs gūtās iemaņas un institūciju iekšējo komunikāciju kontroli, partiju un arodbiedrību līderi un birokrātiskais aparāts spēj nodrošināt savu personisko interešu aizstāvības prioritāti pār organizācijas kopējo mērķu sasniegšanas prasībām. Indivīda vēlmes un iniciatīvu apspiež birokrātijas konsekvētā oficiālo normu ievērošana. Birokrātiskā pārvalde vienmēr ir cilvēka brīvības ienaidnieks. R. Mihelss formulē "oligarhijas dzelzs likumu" – jebkura organizācija neizbēgami rada oligarhijas eksistences nosacījumus skaitliski nelielas elites interesēs, kura apspiež demokrātijas pamatprincipu īstenošanas iespējas. Protams, var šo itāliešu sociologa skatījumu uzskatīt par pesimistisku. Tomēr, atstājot aiz iekavām emocionālu attieksmi un dažādu ideoloģiju vienpusīgo orientāciju, drīzāk ir jāatzīst R. Mihelsa reālisms sociālās īstenības likumsakarību interpretācijā.

Pretstats starp elites vadīto birokrātijas sistēmu un atsevišķu indivīdu brīvo izvēli ir neizbēgams. Tas ir filozofiski antropoloģiska rakstura secinājums. Tomēr ir jāņem vērā arī sabiedrības konkrēti vēsturisko īpatnību socioloģiskā vērtējuma iespējas. Birokrātiskā pārvalde Rietumu civilizācijas sasniegtajā stāvoklī joprojām pārlieku sašaurina cilvēka reālo izvēļu jomu, vienlaikus radot visai noturīgus stereotipus par t. s. eiropabirokrātijas un citu institūciju negatīvajām iezīmēm modernās sabiedrības funkcionēšanā.

Šobrīd atliek vienīgi izteikt pieņēmumus par to, vai zinātniski izvērtētas pārvaldes reformas un sociālās realitātes demokratizācijas tendences spēs būtiski mainīt indivīda situāciju organizāciju birokrātiskā mehānisma aptvēruma priekšā.

3. Sociālā stratifikācija

3.1. Sociālās nevienlīdzības izpausme sociālajā stratifikācijā

Cilvēces vēsturē praktiski nekad nav eksistējusi sociālās vienlīdzības sabiedrība. Individu un sociālo grupu stāvoklis vienmēr ir bijis diferencēts vairāk vai mazāk būtiskos sabiedrisko attiecību raksturos realitātes vertikālās sakārtotības aspektā. Tiesa, lielas sabiedrības daļas nesamierināšanās ar sociālo nevienlīdzību ir radījusi neskaitāmus konfliktus un fiziskas sadursmes. Arī civilizācijas garīgajā dzīvē ir vērojama vēlme mainīt šo īstenības nosacītību. Cilvēces radīto ideju apritē jau Senajā Grieķijā tapa Platona dialogs "Valsts" – sacerējums, kurā pirmo reizi Rietumu kultūrā ir pamatots priekšstats par sociālās vienlīdzības sabiedrības jēgumu. Tomasa Mora 16. gadsimta sākumā sarakstītais darbs "Utopija" aizsāk utopiskā komunisma ideju izvērsumu. Tomēr līdz pat mūsdienām teorētiskā līmenī nav izdevies pārvarēt galveno pretrunu šajā viedokļu kopumā, starp *a priori* pieņemto augstāko vērtību – visaptverošo sociālo vienlīdzību – un indivīda brīvo izvēli. 20. gadsimtā veiktais mēģinājums radīt sabiedrību bez privātapašuma apliecināja iecerētā neatbilstību cilvēces attīstības likumsakarībām, vismaz līdzšinējā vēstures posmā. Radikālā risinājuma neveiksme atspoguļoja sociālās nevienlīdzības nepieciešamo raksturu civilizācijas virzības determinācijā – iespējams, ne tikai vēsturiski pārejošā, bet arī metafiziskā nozīmē. Šis atzinums gan nenoliedz socioloģiskās analīzes perspektīvas. Sociālās vienlīdzības izpratne pagaidām ir bijusi pārlietu ierobežota pieredzē, civilizācijas līdzšinējā praksē. Tas attiecas arī uz komunistiskajiem modeļiem – tie drīzāk ir pagātnes mehānisks noliegums, nevis radošu intelektuālu meklējumu prognoze.

Viena no raksturīgākajām sociālās nevienlīdzības izpausmēm ir sociālā stratifikācija, kura atspoguļo varas un materiālo resursu sadales rezultātā īstenojušos sabiedrības noslāņošanās. Sabiedrība ir šādu sociālo slāņu (stratu) hierarhija. Vienam stratam piederīgos raksturo kopīgas intereses un līdzīgi dzīves standarti. Indivīds identificē sevi ar noteiktu stratu. Tiesa, dažkārt šī subjektīvā pašapzināšanās var arī novirzīties no cilvēka objektīvā stāvokļa sabiedrībā, individuālajā vērtējumā to paaugstinot vai pazeminot.

Cilvēka dzīves ceļš, profesionālā karjera ir atkarīga no tā, kurā strātā ietilpst viņa vecāki. Jau no pirmajiem gadiem ģimene spēj radīt atšķirīgus apstākļus personības attīstībai, tie lielā mērā atkarīgi no vērtību orientācijām un finansiālajiem resursiem. Sociāli depresīvajās ģimenēs Latvijā ir ne tikai materiālās problēmas nodrošināt bērniem pat likumdošanā noteikto obligāto izglītību, šajā mikrovidē parasti arī tiek sniegta visai vāja motivācija zināšanu apguvei un apzinātai veiksmīgas profesionālās karjeras pamatu radīšanai. Pretstatā tam pie elites piederošajās ģimenēs ir iespējama neierobežota bērna interešu attīstība. Izglītība, sākot jau no vidējā posma, tiek iegūta Rietumeiropā un Ziemeļamerikā, sliktākajā gadījumā – prestižākajās Latvijas mācību iestādēs. Visai būtiskas ir arī atšķirības iespējās nodrošināt medicīniskās palīdzības kvalitāti atkarībā no ienākumiem, dažādi ir arī rehabilitācijas līmeņi atbilstoši strata materiālajai situācijai. Jau no pirmajām dzīves dienām veidojas nevienlīdzīgi karjeras starta nosacījumi.

Finansiālās iespējas, sadzīves tradīcijas, sociālās realitātes uztveres orientācijas veido pamatu stratam raksturīgas subkultūras tapšanai. Atsevišķiem sabiedrības slāņiem ir savas vērtības un normas. To stabilitāti sekmē ne tikai daudzās kopējās problēmas un to risināšanas iespējas, bet arī ikdienas saskarsme, kura visbiežāk norit viena strata ietvaros. Sociālais slānis rada savu realitātes skatījuma intelektuālo horizontu, kurš ietekmē indivīda pašapzināšanās procesu un dzīves pretenziju saturu.

Amerikāņu sociologs Bernards Barbers Rietumu sabiedrības sociālās stratifikācijas aprakstam izmantojis vairākas dimensijas⁷. Pirmkārt, profesiju prestižs. Visās sabiedrībās diferencēti tiek vērtēti vīrieša kā ģimenes galvas funkcionālais ieguldījums sabiedrībā, pildot pienākumus noteiktas sociālās lomas ietvaros. Šīm lomām jeb profesijām ir dažāds prestižs sabiedrībā. Ne vienmēr profesiju prestižs ir viennozīmīgi saistīts ar materiālo stāvokli – tam ir sava relatīva noturība garīgā darba augstākā vērtējumā. Otrkārt, stratifikācijas struktūra ir ranžēta pēc varas pakāpes, turklāt vara izpaužas kā leģitīmā, tā neleģitīmā formā. Jebkurā sabiedrībā varas sadalījums ir nevienmērīgs – vienam slānim tā pieder vairāk, citam – mazāk. Treškārt, sociālo stratifikāciju nosaka ienākumi. Sabiedrībā atšķirīgi ir dažādu profesiju pārstāvju ienākumi, nevienādas ir arī iespējas mantot bagātību. Materiālie resursi kalpo ne tikai arvien lielākas labklājības veidošanai, nauda paver ceļu arī vēlamo sociālo pozīciju ieguvei. Ceturtkārt, noslāņošanās dimensiju pauž izglītība un zināšanas. Cilvēkiem nekad nav bijušas vienādas iespējas iegūt izglītību. Šis apstāklis ietekmē indivīda sociālo lomu izvēli, profesionālās karjeras horizontu. B. Barbers gan norāda, ka

⁷ Американская социология. – Москва, 1972. – С. 235–247.

perspektīvā Rietumu sabiedrība var mainīties meritokrātijas (no angļu. val. *merit* – nopelns) virzienā – zinātnes un tehnoloģiskā progresa ietekmē pieaugot indivīda spēju ieguldījuma nozīmībai izglītības apgūvē un profesionālās karjeras nodrošināšanā, mazināsies naudas loma stratifikācijas robežu determinācijā. Piektkārt, sabiedrībā, kurā valda funkcionāli nozīmīgas reliģiskās idejas, pie konfesijām piederošie cilvēki var sasniegt augstākas sociālās pozīcijas. Tomēr atšķirībā no hinduisma ietekmes sfēras Rietumu kultūrā kristietības pamatprincipi mazināja faktisko sociālo noslāņošanos šajā dimensijā un sekmēja zināma, kaut arī vēsturiski ierobežota pamata tapšanu ekonomiskās, politiskās un sociālās vienlīdzības nodrošināšanā. Sestkārt, radniecības saiknes un etniskā piederība rada savu sociālās noslāņošanās izpausmi, kura ietekmē arī citas stratifikācijas dimensijas. Vienlaikus, aplūkojot arī šo dimensiju vēsturiskās izmaiņas jau kopš viduslaikiem, B. Barberam ir izdevies sniegt pietiekami aptverošu sociālās stratifikācijas ieskatu Rietumu sabiedrībā.

Šo atsevišķo dimensiju integrāls skatījums ļauj veidot priekšstatu par indivīda sociālo pozīciju, viņa vietu atbilstošā subkultūrā sabiedrības noslāņošanās struktūrā.

3.2. K. Marksa un M. Vēbera sociālās stratifikācijas izpratne

Vēsturiski pirmo sociālās stratifikācijas socioloģisko priekšstatu ir radījis Kārlis Markss (*Marx, 1818–1883*), daļēji kopīgi ar Frīdrihu Engelsu (*Engels, 1820–1895*). Šo domātāju interpretācijā sabiedrības stratifikāciju nosaka īpašums uz ražošanas līdzekļiem. Slāņi, kuru valdījumā tie ir, ekspluatē pārējo cilvēku kopumu. "Komunistiskās partijas manifestā" (1848) viņi rakstīja: "Vēstures iepriekšējos laikmetos mēs sastopam gandrīz visur pilnīgu sabiedrības dalīšanos dažādās kārtās, ļoti dažādu sabiedrisko stāvokļu pakāpes. Senajā Romā atrodam patriciešus, jātņiekus, plebejus, vergus; viduslaikos – feodālos kungus, vasaļus, cunftes meistarus, zellus, dzimtcilvēkus un turklāt gandrīz ikvienā no šīm šķirām vēl atsevišķas pakāpes."⁸ Sabiedrības attīstības gaitā šķiru pretrunas nav zudušas. "Mūsu laikmets, buržuāzijas laikmets, tomēr atšķiras ar to, ka tas ir vienkāršojis šķiru pretrunas: visa sabiedrība arvien vairāk un vairāk sašķeļas divās lielās naidīgās noņemtnēs, divās lielās viena otrai tieši pretim stāvošās šķirās: buržuāzijā un proletariātā."⁹ Attīstoties kapitālistiskajai lielražošanai, pārējās šķiras

⁸ Markss K., Engelss F. Komunistiskās partijas manifests. – R., 1948. – 42. lpp.

⁹ Turpat.

iet bojā. Vidusšķira, kuru galvenokārt veido sīkražotāji, nesekmīgi tiecas saglabāt savu statusu, jo tas ir mēģinājums pagriezt atpakaļ vēstures ratu. Vidusslānim K. Marksa izpratnē nav nākotnes – tā lielākajai daļai lemts nokļūt proletariāta rindās, tikai dažiem izdosies pievienoties buržuāzijai.

Ražošanas spēku nenovēršamā attīstība, rūpniecības progress arvien vairāk saasina savas virzības pretrunu ar eksistējošajām kapitālistiskajām ražošanas attiecībām. K. Markss atzīst, ka ir iespējams tikai viens likumsakarīgs šīs pretrunas atrisinājums – sociālā revolūcija. Tās rezultātā taps jauna ekonomiskā sistēma, kura balstīsies uz ražošanas līdzekļu sabiedrisko īpašumu. Proletariāta uzvara radīs sabiedrību bez antagonistiskām pretrunām, tā būs bezšķiru sociālā realitāte. "Gotas programmas kritikā" (1875) K. Markss izklāsta savu priekšstatu par komunistiskās formācijas attīstības diviem posmiem – sociālismu un komunismu – , kuri ataino objektīvi vēsturiskā procesa gaitu virzībā uz tādu sabiedrību, kurai nav būtisku sociālās stratifikācijas iezīmju.

Retrospektīvi vērtējot K. Marksa doktrīnu, jākonstatē ka acīmredzama ir daļēja komunisma ideologa prognožu īstenošanās sociālo revolūciju notikumos 20. gadsimtā. Tomēr vēsturiskā pieredze nenoliedzami ir apliecinājusi kapitālisma sociāli ekonomiskās sistēmas pārsvaru pār sociālisma realitāti. Sociālās viduvējības režīms neizturēja konkurenci cīņā ar indivīda brīvās iniciatīvas principu telpu. Turklāt kapitālisms pierādīja savas iespējas mainīties – ekonomiskā progresa rezultātā veidojās priekšnoteikumi arvien nozīmīgākai vidusslāņa attīstībai, tie visai elastīgi arī tika izmantoti. Sabiedrības stabilitātei nepieciešamā dažādu slāņu interešu pretrunu risinājuma konformisma meklējumu nodrošināšanai ir radīti apstākļi labklājības standarta īstenošanai atbilstoši indivīda "veselā saprāta" noteiktajam horizontam. Turklāt šī standarta izplatība aptver visai plašu cilvēku kopumu, kurš vismaz daļēji samierinās ar savu dzīves kvalitāti.

Būtisku ieguldījumu stratifikācijas teorijas attīstībā sniedz Makss Vēbers. Vācu sociologs aplūko šķiru kā sabiedrības daļu, kurā ietilpstošajiem indivīdiem ir līdzīga pozīcija tirgus situācijā. Līdz ar to viņi saņem aptuveni vienādus ienākumus. Piederība pie noteiktas šķiras determinē arī līdzīgas iespējas iegūt atbilstošu dzīves standartu.

M. Vēbers, tāpat kā K. Markss, uzskata, ka galvenais pamats sabiedrības dalījuma šķirās ir īpašums uz ražošanas līdzekļiem. Tomēr M. Vēbers norāda, ka ir būtiskas atšķirības to sociālo grupu starpā, kurām nepieder ražošanas līdzekļi, bet ir dažāda situācija darba tirgū. Atšķirīgus nodarbinātības veidus raksturo nevienādi ienākumi un sociālais statuss. Vācu sociologs atzīst, ka kapitālistiskajā sabiedrībā ir izdalāmi četri sociālie slāņi – augšslānis, kura īpašumā ir ražošanas līdzekļi, labi atalgotās "baltās apkaklītes", sīkburžuāzija un fiziskā darba strādnieki.

Atšķirībā no K. Marksa M. Vēbers nesaskata kapitālisma attīstībā pamatu sabiedrības krasai polarizācijai divās pretējās šķirās. Viņš pieņem, ka sociālās realitātes noslāņošanās dažādās grupās kļūs daudzveidīgāka, turklāt sabiedrības dzīvē pieaugs vidusšķiras ietekme. M. Vēbers neatzīst sociālistiskās revolūcijas neizbēgamību. Savas intereses dažādām sociālajām grupām, sabiedrības vidējiem un zemākajiem slāņiem ir iespējams aizstāvēt ar leģitīmām metodēm eksistējošās varas sistēmas ietvaros.

M. Vēbers apšaubā arī K. Marksa teorijas postulātu par politiskās varas pilnīgo atkarību no ekonomiskās varas. M. Vēbers tiecas meklēt sociālo aktivitāšu motivāciju daudzveidīgākās sociālās realitātes sakarībās, uzsverot politikas sfēras, indivīda sabiedriskā prestiža un arī garīgi praktisko interešu relatīvo neatkarību no ekonomiskās nevienlīdzības nosacītības cilvēka eksistencē. Tas ir mēģinājums pārvarēt K. Marksa vienkāršoto "ekonomisko determinismu".

Darbā "Protestantiskā ētika un kapitālisma gars" (1904–1905) M. Vēbers atšķirībā no marksisma orientācijas sniedz izvērstu ieskatu materiālo un garīgo faktoru mijiedarbībā sabiedrības funkcionēšanā un attīstībā. Kapitālisma attiecībām nepieciešamo cilvēka gara atbrīvotību rosina protestantisma ideoloģija, savukārt 16. gadsimtā izplatību sabiedrības apziņā guva Mārtiņa Lutera idejas, jo izveidojās brīvais tirgus. Socioloģiskā aspektā tiek radītas plašākas sociālās realitātes izpratnes iespējas salīdzinājumā ar K. Marksa konsekventi materiālistisko ekonomiskā determinisma doktrīnu. Tiesa, 20. gadsimta nogalē, kaut arī pastāv visnotaļ sarežģīts sociālās darbības motivācijas izvērsums, vēlreiz tiek apliecināta ekonomiskās varas, finansiālo resursu nepārprotamā ietekme uz politisko lēmumu pieņemšanu gan globālā mērogā, gan atsevišķu rajonu un sociālo mikrostruktūru dzīvē.

Vēlākajā socioloģijas attīstībā diezgan bieži tiek izmantotas K. Marksa un M. Vēbera nostādnes, parasti tiecoties tās modernizēt atbilstoši izmaiņām sociālajā realitātē. Rietumu sabiedrības virzība rada apstākļus jaunām iezīmēm sociālās stratifikācijas skatījumā.

3.3. Modernās sabiedrības sociālās stratifikācijas izpratne

20. gadsimta Rietumu sabiedrībā visai būtiski ir mainījušies sociāli ekonomiskie apstākļi. Tehnoloģiskais progress, industrializācijas izvērsums, 20. gadsimta nogalē īstenojusies informatīvās sabiedrības tapšana noteikusi arī jauna sociālās stratifikācijas modeļa veidošanos. Nozīmīgas transformācijas ir notikušas nodarbinātības struktūrā, ienākumu sadales

veidā, sarežģītāka ir kļuvusi sabiedrisko attiecību sistēma, kuras funkcionēšanu arvien vairāk determinē sociālo grupu interešu aizstāvībai visai daudzveidīgi izmantotās politiskās aktivitātes patiesi vai šķietami radītajā Rietumu demokrātijas telpā.

Lai arī mūsdienu socioloģisko stratifikācijas izpratni joprojām ietekmē K. Marksa un M. Vēbera teorijas, tomēr mainīgajā sociālajā realitātē tapušie mēģinājumi aprakstīt un skaidrot sabiedrības noslāņošanos, tās dinamiku rada jaunas, dažbrīd visai atšķirīgas interpretācijas. Tiesa, pagaidām ir grūti atrast modernajā domāšanā radušos fundamentālu šīs problēmas skatījumu. Šobrīd drīzāk tiek precizētas stratifikācijas atspoguļojuma detaļas klasisko ieviržu ietvaros, tiesa, visai brīvi interpretējot K. Marksa un M. Vēbera doktrīnas.

Visbiežāk socioloģiskajā literatūrā ir sastopams sabiedrības pamatdalījums trijās šķirās – augšējais slānis, vidusšķira un sociālajā pozīcijā zemākā sabiedrības daļa. Pamats šim dalījumam galvenokārt ir sociāli ekonomiskās struktūras noteiktais ienākumu apjoms. Strata finansiālo situāciju ietekmē īpašuma attiecības, vēsturiski izveidojusies tendence garīgā un fiziskā darba veicēju nošķīrumā dzīves kvalitātes noteikšanā, profesiju sociālā nozīmīguma lomas izpratnes stereotipu īstenošana materiālā atalgojuma ziņā, kā arī tehnoloģijas attīstības radītā tirgus konjunktūra.

Sabiedrības augšējo slāni veido skaitliski relatīvi neliela – visticamāk, 2% līdz 5% ietvaros – iedzīvotāju daļa. Sociāli ekonomiskā ziņā tas ir ražošanas līdzekļu īpašnieku, finanšu kapitāla pārvaldītāju, tautsaimnieciskā procesa organizatoru elites pārstāvju, atsevišķo privileģētāko profesiju ievērojamāko izpildītāju kopums. Šis kopums ir monopolizējis varu, lai saglabātu eksistējošo politisko sistēmu un savu statusu tajā.

Augšējais slānis izmanto demokrātiskajā vidē atzītos paņēmienus pārējās sabiedrības daļas ideoloģiskai kontrolei, manipulējot ar apziņas ieviržu veidošanu. Elite turpina palielināt finansiālo uzkrājumu apjomu, kurš ļauj arvien vairāk nostiprināt savu sociālo statusu.

Sabiedrības augšslānis nav noslēgts tradicionālo radniecisko saikņu lokā, tajā iekļūst arī veiksmīgākie darījumu veicēji mūsdienu sociālajā realitātē ekonomiski ietekmīgākajās, peļņas ziņā izdevīgākajās jomās. Piemērus varam redzēt informāciju tehnoloģijā, naftas biznesā, arī izklaides industrijā un dažās citās darbības sfērās.

Īpašu problēmu loku veido bagātības koncentrācija noziedzīgās, vienlaikus ļoti ineesīgās ekonomiskās aktivitātes jomās, pirmām kārtām – narkotiku tirdzniecībā. Šīs nozares īpašnieku un organizatoru darbība īstenojas neoficiālu sakaru tīklā, viņiem nav raksturīga publicitāte. Tomēr ēnu ekonomikas līderi meklē un atrod politisko lobiju varas struktūrās, viņi veido arī saiknes ar sabiedrībā akceptētām biznesa

sistēmām, īstenojot "naudas atmazgāšanas" operācijas. Legalizējot noziedzīgā ceļā iegūtos naudas resursus, tiek papildināts sabiedrības augšslāņa personālsastāvs, palielināta šī slāņa ietekme sociālajā dzīvē, vienlaikus palielinot nelegitīmu lēmumu ietekmi.

Postsociālisma zemēs bagātais sabiedrības slānis ir tapis relatīvi īsā laikā. Kapitāla sākotnējās uzkrāšanas procesā tika izmantotas gan privatizācijas, gan daļēji arī denacionalizācijas iespējas. Šis process īstenojās politiski pamatotā nepieciešamībā aiziet no sociālisma telpas, iekļaujoties virzībā uz brīvā tirgus liberāli demokrātisko sabiedrību. Sociālai atbildībai par iedzīvotāju slāņiem, kuri nespēja sevi nodrošināt dzīves kvalitātes ziņā "mežonīgā kapitālisma" konkurences apstākļos, bija nepopulāra loma politiskajā konjunktūrā. Rezultātā gan ekonomiskā, gan sociālā un politiskā ziņā augšslānis postsociālisma zemēs ir krasāk atdalīts no pārējās sabiedrības nekā t. s. vecajās Rietumu pasaules demokrātijās.

Socioloģijā kā vidusšķiras galveno kvalitatīvo lielumu pretstatā fiziska darba darītājiem raksturīgajām iezīmēm visbiežāk min tās saistību ar garīgā darba veikšanu. Savukārt no augšslāņa vidusšķira atšķiras ar to, ka šai sabiedrības daļai nav īpašumā ražošanas līdzekļu. Vidusšķira ieņem noteiktu vietu sabiedrības ekonomiskajā struktūrā, tirgus hierarhijā. Acīmredzot nozīmīgs rādītājs ir arī ienākumu līmenis, kurš parasti nodrošina zināmu dzīves kvalitāti. Attīstītajā Rietumu pasaulē vidusšķirā ietilpst skaitliski lielākā iedzīvotāju daļa – līdz pat 80%. Diezgan vienprātīgi tiek uzskatīts, ka šis slānis lielā mērā nodrošina sabiedrības ekonomisko un politisko stabilitāti. Vidusšķiras cilvēki spēj nodrošināt savas ģimenes materiālo eksistenci visai plaši akceptētu standartu ietvaros, viņi ir relatīvi neatkarīgi no valsts sociālās palīdzības, vienlaikus ieinteresēti sabiedrības ekonomiskās varas dimensijas saglabāšanā, tautsaimniecības progresīvā virzībā, no tās ir atkarīga vidusšķiras ģimenes labklājība, tās finansiālais nodrošinājums. Sabiedrības vidējais slānis gan ir pakļauts ne vienmēr līdzsvarotai politiskai iedarbībai, kuras mērķis ir saglabāt elites valdošās pozīcijas valstī, tomēr tas parasti atrod legālus līdzekļus vairāk vai mazāk aktīvai savu interešu aizstāvēšanai, tiecoties neizmantot radikālus, tiesiski neakceptētus paņēmienus.

Latvijas un arī citās postsociālisma zemēs par vienu no sarežģītākajām attīstības problēmām var uzskatīt vidusšķiras vājumu – gan tās pieticīgās ietekmes ziņā uz tautsaimniecību, gan salīdzinoši nelielā skaitliskā sastāva dēļ. Lielākās daļas garīgā darba veicēju – pedagoģu, zinātnieku, ārstu, kultūras infrastruktūras darbinieku, valsts iestāžu un arī privātfirmu tehniskā personāla ienākumi ir pārāk pieticīgi, lai šo profesiju pārstāvjus atbilstoši Rietumu socioloģijas tradīcijai varētu piešķirt pie vidusslāņa. Nodokļu politikas rezultātā niecīgas ir vidējā un

mazā biznesa izvērsuma iespējas. Šāda situācija, protams, palielina sabiedrības sociālo nestabilitāti, mazina ekonomiskās attīstības potenciālu.

Vidusšķira nav sociāli viendabīgs veidojums, tā ietver visai plašu noslāņojuma spektru atkarībā no darba garīgā rakstura, profesiju prestiža, ienākumiem. Attīstītājā Rietumu pasaulē augšējā vidusšķira (lielu firmu un banku vadītāji, politiskās nomenklatūras virsslānis, izcilākie speciālisti jurisprudencē, medicīnā u. tml.) augsta prestiža profesiju ietvaros pilda intelektuāli sarežģītas funkcijas. Viņu atalgojums vairākkārt pārsniedz ģimenes vidējo ienākumu valstī. Savukārt vidusšķiras zemākais slānis – firmu tehniskie darbinieki, mazāk kvalificētais birokrātiskā pārvaldes aparāta kalpotāju kopums, lietišķu standartizētu pieņēmumu veicēji izglītības, medicīnas, sociālās aizsardzības institūcijās – galvenokārt pilda intelektuāli rutinētus uzdevumus, viņu profesionālais prestižs ir stipri viduvējs, ieņēmumi īpaši neatšķiras no fiziskā darba izpildītāju labākā atalgojuma. Starposmu starp šīm polārajām pozīcijām ieņem procentuāli liela sabiedrības daļa, kuras pārstāvjus raksturo lielāka vai mazāka atšķirība sociālajā statusā. Šīs strukturētības dēļ ir problemātiski priekšstatīt vidusšķiru kā vienotu veselumu, īpaši – empīriski precīzākās kategorijās.

Sabiedrības zemāko slāni veido fiziskā darba strādnieki. Šo sociālo stratu raksturo mazāki ienākumi, ierobežotākas profesionālās karjeras iespējas, lielāks bezdarba risks. Profesiju prestiža ranžējumā fiziskā darba veicēji parasti ir vismazāk pievilcīgi sabiedriskās apziņas skatījumā. Sociālās pozīcijas ziņā zemākā slāņa dzīves stils un vērtību orientācijas nereti kavē jaunajai paaudzei izvirzīt mērķtiecīgus personīgās karjeras uzdevumus, turklāt sabiedrībā eksistējošā nevienlīdzība kvalitatīvas izglītības ieguvē kavē to sasniegšanu. Tādēļ visai izplatīta ir šī sociālā strata pašatražošanas tendence. Kaut arī 20. gadsimtā ir būtiski mazinājusies "zilo apkaklīšu" sociālās vienlīdzības pašapzināšanās politisko izpausmju intensitāte, tomēr ir saglabājusies šī strata pretstatījuma izjūta pārējai – bagātākajai un izvēju iespēju pārpilnākajai sabiedrībai.

Arī sabiedrības apakšējais slānis ir iekšēji diferencēts. Tā augšējo daļu veido kvalificēta fiziskā darba veicēji, kuri ieņem visai stabilu sociālo pozīciju. Savukārt zemāko šī strata daļu veido minimāli izglītoti, sabiedrības vērtējumā nepievilcīgu profesionālu uzdevumu veicēji. Tas ir sociāli depresīvs slānis, kuram raksturīgs augsts hroniska bezdarba īpatsvars, zems atalgojums, nereti alkoholisms un vājas cerības perspektīvā uzlabot savu situāciju sabiedrības hierarhijā. Samērā niecīga ir šīs sociālās grupas spēja aizstāvēt savas intereses, jo ierobežoti ir gan priekšstati par sabiedrības politisko organizāciju, gan arī reālās iespējas iekļauties mērķtiecīgās aktivitātēs, lai pārvarētu realitātes stagnāciju dzīves apstākļu nosacītībā.

Mūsdienu socioloģijā ir vērojamas vairākas sociālās stratifikācijas interpretācijas. Neovēberisma tradīcijā tiek izdalīti trīs sabiedrības pamatslāņi – augšējā vidusšķira, zemākā vidusšķira un strādnieki. Joprojām ir saglabājusies tendence galveno robežšķirtni sabiedrības stratifikācijā skatīt starp valdošo šķiru un pārējo iedzīvotāju kopumu, pamatojoties uz ekonomiskās un politiskās varas sadalījuma principiālo nevienlīdzību. Austrālijas sociologi Marks Vesterns un Džons Vesterns¹⁰ apraksta sociālās noslāņošanās modeli, kuru veido četras šķiras. Pirmkārt, buržuāzija, kuras īpašumā ir ražošanas līdzekļi. Otrkārt, algotā darbā iesaistītie augstākā līmeņa menedžeri un profesionāļi. Šīs personas tieši piedalās lēmumu pieņemšanā budžeta jautājumos privātajā un valsts sektorā. Viņu darbību raksturo profesionālo aktivitāšu autonomija, varas sniegtās iespējas noteikt attiecības ar klientiem. Treškārt, sīkburžuāzija. Ceturtkārt, strādnieku šķira – to veido "baltās apkaklītes", kuru darba saturs gan ir intelektuāls, tomēr nomācoši rutinēts, un "zilās apkaklītes" – fiziskā darba veicēji.

Dažādu sabiedrisko attiecību sfēru mijiedarbība rada pietiekami sarežģītas nevienlīdzības izpausmes mūsdienu sabiedrībā. Stratifikācijas pamatu veido divu pretspēku cīņa par varas sadalījumu sociālajā realitātē. No vienas puses, palielinās distance starp bagātā slāņa pašpietiekamību un pārējās sabiedrības daļas noslēgtību savu eksistenciālo problēmu risināšanā. Tomēr ir otra puse, to izsaka metafiziski sakņota indivīdu vēlme paaugstināt savu sociālo statusu. Šis spēks rada priekšnosacījumus krasu, kvantitatīvi izsakāmu robežu izzušanai starp atšķirīgiem sociālajiem stratiem. Mūsdienu relatīvais līdzsvars šo pretspēku atklātā vai slēptā sadurē citu jautājumu aplūkošanas nepieciešamību tomēr neizslēdz. Lai kāds arī būtu pašreizējās realitātes raksturojums no ideoloģiski atšķirīgiem redzespunktiem, Rietumu sabiedrības kopējais tautsaimnieciskais progress, kuru apliecina makroekonomisko rādītāju dinamika, nav spējis novērst nepieciešamību aplūkot tādu jautājumu kā nabadzība. Šīs problēmas tiešamība ir empīriski pārāk acīmredzama adekvātākā stratifikācijas modeļa intelektuālo meklējumu laukā.

¹⁰ A Sociology of Australian Society/ Ed. by Jake M. Najman and John S. Western. – Queensland, 1988. – pp. 86–87.

4. Nabadzības socioloģiskais skatījums

Nabadzības problēma nekad nav zudusi no sociālās realitātes nozīmīgāko jautājumu loka, lai kāda arī būtu to apzinātības pakāpe. Vienmēr ir bijis, ir un pārskatāmā nākotnē arī būs trūcīgu iedzīvotāju kopums kā sabiedrības stratifikācijas rezultāts. Būtiski gan ir jautājumi: cik skaitliski liels ir šis iedzīvotāju slānis, un kādi ir tā reālie dzīves apstākļi, kāda sociālā distance šķir nabadzīgos no bagāto un vidēji turīgo iedzīvotāju loka? Tomēr, ievērojot to, ka aplūkojamā sociālās realitātes izpausme rada pastiprinātu vērtējošu attieksmi, galvenais ir praktiskā risinājuma meklējums. Kā var ietekmēt ekonomiskos un politiskos procesus, lai mazinātu nabadzības apjomu, tās radītās postošās sociālās sekas? Vismaz daļēju atbildi rosina rast ne tikai zināšanu prestiža apliecinājuma iespēja, bet arī pragmatisku sabiedrības stabilitātes uzdevumu risināšana, elementāru humāno vērtību klātbūtnē cilvēka eksistencē. Socioloģiskā skatījuma ietvaros vispirms ir jāmēģina precizēt nabadzības definējumu.

Socioloģiskajā literatūrā sastopamie mēģinājumi sniegt vispārēju konceptuālu nabadzības aptvērumu tomēr nesniedz vienotas pamatnostādnes. Problēmu lielā mērā rada tas, ka nav pietiekami skaidri atpazīta indivīda sociālās pozīcijas atbilstība vispārpieņemtajām sabiedrības hierarhijas ievirzēm. Varbūt šajā jautājumu lokā pagaidām pārāk sarežģīti ir kategoriālā līmenī saskaņot pētnieka subjektīvo vērtējumu un sociālās statistikas sniegtās objektīvās interpretācijas aptuvenās iespējas. Pašreizējās socioloģijas attīstībā ir pieņemts nabadzību skatīt divās atšķirīgās dimensijās – absolūtajā un relatīvajā izpausmē.

Absolūtās nabadzības raksturojums pamatojas centienos noteikt finansiālo resursu kopumu, kurš ir nepieciešams elementāro cilvēka eksistences vajadzību apmierināšanai – pārtikas, apģērba iegādei, mājvietas apmaksai, darbspēju saglabāšanas prasību nodrošināšanai, veselības aprūpei. Cilvēki, kuru ienākumi ir mazāki par šo finanšu resursu kopumu, iekļaujami nabadzīgo iedzīvotāju slānī. Tomēr pretenzijas sniegt precīzu objektīvu nabadzības robežas raksturojumu nav tik viegli īstenojamas. Grūtības rada jēdziena "elementārās vajadzības" definēšana, jo nepārprotami ir jāņem vērā vēsturiski mainīgais dzīves standarts,

kuru nosaka vispārējie ekonomiskie apstākļi un sadzīves kultūras kvalitāte. Lai arī šajā situācijā tiek izmantots kompetentu ekspertu vērtējums, tomēr zināms subjektīvisms nav novēršams, it īpaši tipiski sociālo vajadzību skatījumā – masu informācijas līdzekļu izmantošanas iespējas, relatīvi pasīvā iekļaušanās kultūras apritē. Nevar ignorēt arī individuālās īpatnības, jo, piemēram, nepieciešamajai veselības aprūpei var būt vajadzīgs ievērojami atšķirīgs līdzekļu daudzums. Būtisku iespaidu atstāj arī apgādājamo bērnu skaits ģimenē. Statistisko informāciju var iegūt, ja izrēķina ienākumus uz vienu ģimenes locekli, taču ir grūti precīzi konstatēt nepieciešamos līdzekļus bērna pilnvērtīgai attīstībai, perspektīvās profesionālās karjeras pamatu veidošanai.

Relatīvās nabadzības priekšstata autori tiecas veidot atšķirīgu interpretāciju. Atsakoties no mēģinājuma maksimāli objektīvi un precīzi noskaidrot nepieciešamo iztikas līdzekļu minimumu, galvenā uzmanība tiek koncentrēta cilvēka dzīves kvalitātes apskatam, viņa pozīcijai sociālajā realitātē konkrētā sabiedrībā un noteiktā laikā. Nabadzīgi ir tie cilvēki, kuru dzīves līmenis ir zemāks par sabiedrībā vidēji pieņemto standartu. Šo standartu veido tehnoloģisko un ekonomisko apstākļu ietekmē visai strauji mainīgo vajadzību apmierināšanas finansiālās iespējas. Nabadzības raksturojumā ir jāņem vērā ne tikai tās galējās izpausmes, kuras atklājas indivīda fiziskās izdzīvošanas nodrošināšanā. Būtisks ir arī vērtību aspekts – tas ietver cilvēka cieņu nepazemojošu apstākļu nodrošināšanu atbilstoši sabiedrībā vispāratzītiem dzīves līmeņa nosacījumiem, kuri ir nozīmīgi ne vien oficiāli publiskotā formā, bet arī sociālpsiholoģiskā aspektā. Ikdienu apziņā diezgan izplatīts ir aprakstošs nabadzības skatījums ar emocionālu ievirzi atbilstoši tautas mentalitātei. Latvieša pasaules uztverē gandrīz vai arhetipiski saglabājas Jāņa Poruka "Kaujas pie Knipskas" radītā nabadziņa izjūta. Tomēr relatīvā nabadzības interpretācija tiecas veidot arī kvantitatīvi aprakstāmus pieņēmumus, kurus varētu iekļaut analītiskā vērtējumā.

Angļu sociologs Pīters Taunsends mēģina noteikt "trūkuma indeksu", kurš ietver 60 raksturīgas nabadzības iezīmes, attiecinot tās uz māj-saimniecību, uzturu, mājokļa apstākļiem un ērtībām, apkuri un apgaismojumu, dzīves telpas iespējām, apģērbu, darba apstākļiem, veselību, izglītību, apkārtējo vidi, ģimenes dzīvi, rekreāciju, sociālajām aktivitātēm. No šī kopuma autors izdala 12 pozīcijas, kuras varētu būtiski raksturot visu sabiedrību. Aplūkotās iezīmes atspoguļo konkrētas sociālās realitātes dzīves standarta izpausmes (nav būts nedēļu ilgās brīvdienās ārpus mājas pēdējā gada laikā, mājās nav ledusskapja, bērnam nav svinēta pēdējā dzimšanas diena u. tml.). Katrai ģimenei atbilstoši var tikt aprēķināts trūkuma indekss. Pamatojoties uz izvēlētajiem kritērijiem, P. Taunsends ir noteicis resursu kopumu, kurš ir nepieciešams ģimenei, lai to neuzskatītu par nabadzīgu. Turklāt tiek ņemts vērā strādājošo pieaugušo skaits, bērnu vecums, kā arī tas, vai

ģimenē nav darbnespējīgu apgādājamo ģimenes locekļu. Angļu sociologs ir arī norādījis, ka ģimenes, kuras saņem 50% un mazāk no vidējā ienākumu līmeņa, salīdzinājumā ar tādas pašas struktūras ģimēnēm (vecāku un bērnu skaita ziņā) ir uzskatāmas par nabadzīgām¹¹.

Relatīvās nabadzības koncepcija vairāk uzsver nevis tiešo materiālo vajadzību apmierināšanas grūtības, bet gan sociālo aspektu vajadzību nosacītībā. Trūkumcietēji tiek aplūkoti salīdzinājumā ar sabiedrībā vispārpieņemtu vidēju dzīves līmeni, šajā aspektā tiek aplūkoti arī nabadzīgo cilvēku sociālo aktivitāšu ierobežojumi. Relatīvās nabadzības definīcijās parasti tiek ietverts vērtību raksturojums, kurš nav tieši verificējams, izsakāms kvantitatīvos rādītājos.

Varētu piekrist diezgan plaši izplatītajam viedoklim, ka relatīvās nabadzības skatījums vairāk ir piemērojams ekonomiski augsti attīstītu sabiedrību sociālās noslāņošanās analīzē. Savukārt absolūtās nabadzības jēdziens atbilst zemāk attīstītu valstu sociālās stratifikācijas vērtējumam. Atšķirības starp dažādu reģionu sociāli ekonomisko situāciju, cilvēku dzīves apstākļiem mūsdienu pasaulē ir tik lielas, ka vienotu atskaites sistēmu nabadzības raksturojumā izmantot ir grūti. Lielākās iedzīvotāju daļas dzīves realitāte un arī pārskatāmās nākotnes perspektīvas Kanādā vai Dānijā ir būtiski atšķirīgas nekā Somālijā vai Čādā.

Vairākās valstīs, piemēram, ASV, Lielbritānijā, tiek veidota oficiālā nabadzības statistika vai priekšstati par sociālajām grupām, kurām ir mazākie ienākumi. Latvijā regulāri tiek noteikts iztikas minimums, kurš pamatojas absolūtās nabadzības izpratnē – mēģinājumos atrast trūkuma objektīvos kritērijus. Tie ir sabiedrībā pieņemto elementāro cilvēka vajadzību apmierināšanai nepieciešamie līdzekļi, kuri summējas konkrētā naudas izteiksmē. Tiesa, iztikas minimums ietver arī sociālā konteksta radīto apstākļu aptvērumu, konvencionāli pieņemta dzīves standarta prasības. Ņemot vērā visai smago Latvijas ekonomisko situāciju, tiek noteikts arī krīzes iztikas minimums – tas paredz tikai cilvēka fiziskās eksistences nodrošināšanu. Pēc Centrālās statistikas pārvaldes mājsaimniecību budžetu apsekojumu datiem, 1997. gadā nabadzība Latvijā vēl joprojām bija ļoti izplatīta – aptuveni divas trešdaļas valsts iedzīvotāju dzīvoja zem krīzes iztikas līmeņa. Visvairāk nabadzībā ir nonākušas mājsaimniecības ar bērniem, kā arī mājsaimniecības, kurās ir bezdarbnieki.¹²

Dzīves līmenis Latvijā ir visai zems. Iekšzemes kopprodukts uz vienu iedzīvotāju, rēķināts pirkspējas paritātes vienībās, 1998. gadā bija 27% no Eiropas Savienības vidējā rādītāja. Iedzīvotāju dzīves līmeņa ziņā, pamatojoties uz ANO Attīstības programmas izstrādāto tautas attīstības

¹¹ Townsend P. Poetry in the United Kingdom. – Harmondsworth, 1979. – p. 250.

¹² Ziņojums par Latvijas tautsaimniecības attīstību. 1998. gada decembris. – R., 1998. – 54. lpp.

indeksu (*TAI* – tas ietver vidējo mūža ilgumu, izglītības līmeni un pēc pirkjspējas paritātes principa noteikto reālo iekšzemes kopproduktu uz vienu iedzīvotāju), Latvija 2000. gadā ir ierindota 63. vietā pasaulē.

Latvijā vērojama arī augoša materiālās labklājības polarizācija. Viens no rādītājiem, kurš raksturo to, cik nevienlīdzīgi sabiedrībā tiek sadalīti ienākumi, ir Džini indekss (tas svārstās no 0 līdz 1 atkarībā no sadales vienlīdzības pakāpes). Šis indekss 1996. gadā bija 0,30, bet 1999. gadā – 0,33.¹³ Latviju raksturo arī reģionālā noslāņošanās: sociāli ekonomiskajā ziņā viens no Eiropas nabadzīgākajiem rajoniem – valsts austrumdaļa Latgale būtiski atšķiras no Rīgas un Ventspils ievērojami labvēlīgākās situācijas.

Nabadzības izplatību Latvijā atspoguļo arī mazuļīgo iedzīvotāju ierobežotās iespējas saņemt kvalitatīvu medicīnisko palīdzību, grūtības nodrošināt bērniem konkurētspējīgas izglītības apguvi. Salīdzinoši zems ir vidējais paredzamais mūža ilgums, it īpaši vīriešiem. 1998. gadā tas bija 64,1 gads, sievietēm – 75,5 gadi. Šie rādītāji ir zemāki nekā daudzās ekonomiski attīstītās valstīs.

Nabadzība ir uzskatāma par negatīvu parādību ne tikai cilvēka potenciāla izvērsuma materiālo nosacījumu ziņā, bet arī ētiskā aspektā, skatot no vispārcilvēcisko vērtību redzespunkta. Vismaz daļai nabadzīgo iedzīvotāju ir grūtības nodrošināt savu materiālo eksistenci, tādēļ ir nepieciešams valsts sociālais atbalsts, kurš parasti gan šādā situācijā tiek izmantots elementāro vajadzību apmierināšanai, nevis indivīda konkurētspējas palielināšanai tirgus saimniecībā. Nabadzība veicina arī sociāli depresīvā slāņa veidošanos un nostiprināšanos. Šajā slānī maza ietekme ir sabiedrībā vispārpieņemtai personīgā statusa paaugstināšanas motivācijai, toties plaši izplatītas ir sociālās negācijas – alkoholisms, citi fiziskās degradācijas veidi. Tāpat kā bagātība rada jaunu bagātību, arī nabadzība atražo pati sevi gan materiālā, gan vērtību aspektā, veidojot savu subkultūru – visai pasīvu politiskā ziņā, dažkārt atvērtu populistiskām manipulācijām. Nabadzīgie iedzīvotāji ir pārāk pakļauti apkārtējiem apstākļiem, nejaušībai savā fiziskajā eksistencē. Šī atkarība sekmē negativisma un nolemtības psiholoģisko ieviržu tapšanu.

Nevar teikt, ka valsts pārvalde necenstos mazināt kā nabadzīgā sociālā slāņa skaitlisko izvērsumu, tā trūkuma radītās sociālās negācijas. ASV prezidents Lindons Džonsons 20. gadsimta sešdesmito gadu vidū pasludināja "karu pret nabadzību". Eiropas valstīs, neizmantojot tik pretenciozas deklarācijas, tomēr atšķirīgos veidos mēģina vismaz ierobežot nabadzības izplatību sabiedrībā. Latvijas valdība ir sagatavojusi koncepciju, kuras mērķis ir panākt, lai līdz 2015. gadam to

¹³ Ziņojums par Latvijas tautsaimniecības attīstību. 2000. gada jūnijs. – R., 2000. – 56. lpp.

iedzīvotāju skaits, kuru ienākumi ir zemāki par iztikas minimumu, nepārsniegtu 10% no kopējā iedzīvotāju skaita. Tomēr pašreizējā sabiedrības attīstības posmā būtiski panākumi nav gūti ne sociāli atbildīgās valstīs, kurās ar ienākumu izvērstu pārdali tiek mēģināts uzlabot nabadzīgo iedzīvotāju sociālo stāvokli, sniedzot arī atbalstu indivīda adaptācijai tirgus situācijā, ne arī liberāli orientētās valstīs, kurās cilvēkam tiecas pavērt jaunas iespējas. Pārāk atšķirīgas ir indivīdu un sociālo grupu intereses un reālais sociālais statuss – vismaz pagaidām šajā sabiedriskajā esamībā.

5. Sociālā mobilitāte

Priekšstats par sociālo mobilitāti, kuru konceptuāli sāka pamatot krievu izcelsmes amerikāņu sociologs Pitirims Sorokins (*Sorokin, 1889–1968*), atspoguļo indivīda īstenoto pāreju no viena sabiedrības slāņa uz citu galvenokārt vertikālā aspektā. Augšupejošā mobilitātē cilvēks savu statusu un pozīciju sociālajā realitātē paaugstina, savukārt lejupejošā – pazemina. Sociālā mobilitāte ir būtiska dimensija sabiedrības vispārējā raksturojumā – tā ataino principiālās dinamikas un konservatīvā noturīguma attiecības civilizācijas vēsturiskajā virzībā.

Sākotnējā cilvēces attīstības posmā eksistē slēgtās sabiedrības. Raksturīgs piemērs ir senās Indijas kastu hierarhiskā sistēma, kurā pāreja no viena slāņa uz citu cilvēka dzīves laikā ir praktiski neiespējama. Viduslaiku Rietumeiropas sabiedrība gan pieļauj sociālās pozīcijas maiņas, tomēr tās ir visai ierobežotas, galvenokārt izpaužoties nevis sociālā konteksta nosacītā dinamikā, bet individuālo panākumu apliecinājumā. Cilvēks parasti pavada dzīvi savā "sociālajā nišā". Šī sakārtotība ir ne tikai ekonomiski un politiski nosacīta, bet arī akceptēta sabiedrības apziņā. Tomēr, pakāpeniski attīstoties kapitālisma ražošanas spēkiem, feodālisma sociālo slāņu noslēgtība kļūst par provocējošu faktoru radikālām pārmaiņām sabiedrības dzīvē. Indivīda ģimenes statusa, dzimuma, etniskās un reliģiskās piederības nosacītības lomu sociālajā karjerā arvien vairāk sāk aizstāt viņa personīgais ieguldījums, sasniegtie panākumi. Veidojas atvērtās sabiedrības situācija, kurā cilvēka dzīves ceļa sākuma punkta nosacītība arvien vairāk tiek izlīdzināta, vismaz jābūtības līmenī.

Eksistējošai nevienlīdzībai mobilitātes iespēju ziņā nepārprotami vairāk ir ekonomisks, nevis tradicionāli rituāls raksturs. Atvērtā sabiedrībā ir tikai nelieli ārpusekonomiski ierobežojumi sociālās karjeras īstenošanai. Vienlaikus industriālajā sabiedrībā radikāli ir palielinājušies mobilitātes procesi, turklāt 20. gadsimtā augšupejošā mobilitāte kvantitatīvi pārsniedza lejupejošo mobilitāti. Rūpniecības, pakalpojumu sfēras attīstība, mūsu dienās arī informācijas tehnoloģiju izvērsums paver jaunas iespējas vidusšķiras skaitliskam paplašinājumam, papildinājumam no zemākajiem sabiedrības slāņiem.

Sociālā mobilitāte var īstenoties kā vienas paaudzes ietvaros, tā arī divu vai triju paaudžu salīdzinājumā. Pirmajā gadījumā indivīds pats

savas dzīves laikā veido sekmīgu profesionālo karjeru, kura paaugstina viņa sociālo statusu, otrajā gadījumā dēlam vai meitai izdodas sasniegt augstāku stāvokli sabiedrībā attiecībā pret vacāku vai vecvecāku sociālo pozīciju. Šī dinamikas izpausme, protams, var atklāties arī lejupslīdošā mobilitātē.

Aplūkojamo procesu vērtējumā ne sliktāk par sociālās statistikas informatīvo materiālu var kalpot kvalitatīvās socioloģijas metožu izmantojums, piemēram, daiļliteratūras, īpaši t. s. sociālo romānu analīze. Latviešu autoru Augusta Deglava, Andreja Upīša, Pāvila Roziša sacerējumi atklāj kā sociālās mobilitātes īstenošanos viena cilvēka dzīves laikā, tā arī dēlu, tēvu un vectēvu sociālā statusa mainīguma izpausmes 19. gadsimta beigās un 20. gadsimta sākumā –, arī iezīmējot kultūrvēsturisko ainu, politisko fonu un sociālpsiholoģiskās ievirzes. Šajā pilsoniskās sabiedrības tapšanas posmā sociālās mobilitātes saturs ir empīriski vieglāk caurskatāms, priekšstatāms dažādiem refleksijas veidiem. Sarežģītāk atpazīstamas ir augšupejošās un lejupejošās sociālā statusa izmaiņas stabilākā, noturīgas struktūras caurstrāvētā sabiedrībā.

Modernajā sabiedrībā augšupejošā sociālā mobilitāte vairāk īstenojas pārejā no zemākā sabiedrības slāņa uz vidusšķiru. Savukārt elite galvenokārt atražo pati sevi, papildinājumu gūstot uz radniecisku sakaru pamata. Šim nolūkam tiek lietots prasmīgi slēpts protekcionisms privileģētu sociālo pozīciju ieņemšanai, kā arī izmantotas finansiālās priekšrocības maksimāli kvalitatīvas izglītības ieguvē vai citu karjeras priekšnosacījumu radīšanai. Lai mazinātu pretenzijas pret savu statusu, elite ir gatava atbalstīt augšupejošās sociālās mobilitātes procesus pārejā sabiedrībā, tomēr tā tiecas nepieļaut augšslāņa paplašināšanos ar iepriekšnoteiktai kārtībai nelojālu cilvēku pieplūdumu.

Sociālajai mobilitātei ir būtiska nozīme sabiedrības stabilitātes nodrošināšanā.

Pirmkārt, ja sociālajā realitātē ir maz iespēju realizēt augšupejošu mobilitāti, tad zemākajiem sabiedrības slāņiem veidojas noturīgas negatīvas ievirzes pret eksistējošo sociālo kārtību; tās psiholoģiski pastiprina atsvešinātība no varas pārākuma demonstrācijas. Šādos apstākļos netop pat iluzors priekšstats par iespējam paaugstināt savu sociālo statusu, kurš radītu motivāciju reālām aktivitātēm. Savukārt plašāku sociālās mobilitātes ceļu veidošanās rada nosacījumus lielākai tolerancei pret sabiedrisko esamību.

Otrkārt, gadījumos, kad indivīdam izdodas īstenot pāriešanu augstākā slānī, parādās tieksme būt vēl konservatīvākam par šī strata ilgstošiem pārstāvjiem, tiecoties apliecināt savu jauniegūto statusu. Savukārt, indivīdam lejupslīdošās sociālās mobilitātes rezultātā nokļūstot zemākā sabiedrības slānī, nereti saglabājas priekšstats, ka šī statusa maiņa ir īslaicīga. Cilvēks var neizrādīt negatīvu attieksmi pret valdošo

sociālās realitātes kārtību, vairāk domājot par iespējamo atgriešanos savā iepriekšējā dzīves standartā.¹⁴

Tāpat kā vairākumā citu postsociālisma zemju, arī Latvijā ir visai ierobežotas augšupejošās sociālās mobilitātes iespējas. Privatizācijas procesa īstenošana radīja nosacījumus bagātā slāņa tapšanai, pakāpeniskai varas koncentrācijai ekonomiskās un politiskās elites rokās. Vienlaikus samērā nelieli ir vidusšķiras paplašināšanās ceļi. Profesionālās darbības aspektā augšupejošā sociālā mobilitāte galvenokārt izpaužas banku sektorā, daudzu apkalpojošās sfēras privātfirmu administrēšanā, tranzītbiznesa pārvaldē, advokatūrā. Visos varas līmeņos izplatītā korupcija un ēnu ekonomikas izvērsums nodrošina labu augšupejošās mobilitātes potenciālu arī politiķiem un ierēdniecības struktūrās strādājošajiem. Savukārt vairākās profesionālās darbības jomās – izglītībā, veselības aizsardzībā, zinātnē, kultūrā, agrārajā sektorā, nerunājot nemaz par pārsvarā fiziskā darba veicējiem industrijā vai apkalpojošā sektorā, – ir pavisam niecīgas iespējas īstenot augšupejošo sociālo mobilitāti.

Latvijas ekonomiskā situācija un varas dalījums pagaidām ļauj izteikt visai piesardzīgus pieņēmumus par augšupejošās mobilitātes paplašināšanās iespējām. Tā saucamo augšupejošās mobilitātes liftu būtiskai paplašināšanai ir grūti saskatīt iespējas ekonomiskajā telpā. Varbūt lielākās cerības ir saistāmas ar Latvijas iestāšanos Eiropas Savienībā, ja vien izdosies uzlabot valsts pārvaldes darbības kapacitāti un ievērojami ierobežot korupciju, lai nodrošinātu šīs iesaistes maksimālu efektu.

Sociālā mobilitāte var izpausties ne tikai attiecībā uz atsevišķu indivīdu, bet arī sociālo grupu. Īpaši skaidri grupas sociālā statusa pazemināšanās vai paaugstināšanās atklājas sabiedrības radikālu ekonomisku un politisku pārmaiņu laikā. Arī Latvijā ir vērojams šis process – vienlaikus ar jaunu sociālo slāņu, kuri sekmīgi iekaro augstu vietu lēmumu pieņēmēju lokā, veidošanos daudzu sociālo grupu sociālais statuss un ietekme varas struktūrās pazeminās. Pakāpeniski nostiprinās arī indivīda pašidentifikācija ar noteiktas sociālās grupas perspektīvām mobilitātes ziņā.

Sociālo mobilitāti nosaka ne tikai iespējas ietekmēt varas institūcijas vai esošais materiālās labklājības līmenis, būtiska nozīme ir sabiedrībā valdošajiem vērtību izpratnes stereotipiem. Šajos stereotipos ietvertie pieņēmumi ietekmē darbības motivāciju – gan mērķu, gan līdzekļu izvēlē. Cilvēka pasaules uzskats, kurš ir veidojies sarežģītā vienas sabiedrības, atsevišķu slāņu subkultūras, ģimenes orientāciju un indivīda biopsihiskās nosacītības faktoru mijiedarbībā, determinē kā indivīda attieksmi pret sociālo mobilitāti, tā arī viņa aktivitāšu intensitāti izvēlēta stāvokļa sasniegšanā. Cilvēka brīvā iniciatīva, viņa godkāribas, neatlaidības, mērķtiecības pakāpe īstenojas sociālo vērtību kontekstā.

¹⁴ Haralambos M. & Holborn M. *Sociology: Themes and perspectives*, p.109.

Novērojot sociālo mobilitāti 20. gadsimta otrās puses sabiedrībā, jāpiekrīt amerikāņu sociologa Tolkota Pārsonsa (*Parsons, 1902–1979*) atzinumam par horizontālās sociālās mobilitātes nozīmību¹⁵. Šajā dimensijā var izdalīt divus savstarpēji saistītus kustības veidus. Pirmkārt, teritoriālā mobilitāte (dzīvesvietas maiņa), kura ir viens no svarīgākajiem vertikālās mobilitātes nosacījumiem, jo tā rada iespējas izkļūt no "noslēgtām situācijām", izmēģināt savu cilvēcisko potenciālu citā darbības sfērā. Otrkārt, pārvietošanās vienota profesionālā statusa ietvaros – vai nu vienas profesijas robežās, vai mainot piederību pie kādas organizācijas, vai pārejot no vienas profesionālās nodarbes uz citu.

Šie abi pārvietošanās veidi palīdz radīt iespējas augšupejošas sociālās mobilitātes īstenošanai, sasniedzot iecerētos mērķus, nevis visai bezcerīgi laužoties caur barjerām, t. i., pārvarot tos individuālam nemainīgos apstākļus, kuros cilvēks atrodas savas izcelsmes dēļ vai sasniegtās karjeras pakāpes nosacītībā, zināmā sociālās nišas nolemtībā.

Jāatzīst, ka mūsdienu sabiedrībā profesionālā karjera arvien biežāk kļūst atkarīga no periodiskas dzīvesvietas maiņas tautsaimniecisko aktivitāšu globalizācijas rezultātā. Nenoliedzams ir arī cilvēku migrācijas izvērsums, īstenojot vēlmi uzlabot materiālos apstākļus, uz tautsaimnieciski attīstītākajām valstīm Ziemeļamerikas un Rietumeiropas reģionos. Horizontālās un vertikālās mobilitātes saikne pēdējos gadu desmitos kļūst arvien ciešāka.

Nav tik viegli novērtēt, kādas ir tendences augšupejošas sociālās mobilitātes izvērsumam 21. gadsimta sākumā. Pašreizējā attīstītā Rietumu sabiedrība ir izveidojusi zināmu iekšējās dinamikas sakārtotību, radot individuālam reālas vai iluzoras kontrolētas mobilitātes iespējas. Tā ir viduspozīcija starp sastingumu, kas var rosināt sociālās neapmierinātības izpausmes vai arī zināmu cilvēku vienaldzību pret savas karjeras efektivitāti, un paaugstinātu aktivitāšu iespējām, kuras var apdraudēt elites noteikto sabiedrisko attiecību kārtību. Sociālās realitātes stabilitātes vārdā faktiski tiek mēģināts regulēt arī lejupslīdošo mobilitāti, cenšoties aizkavēt tās izvērsumu. Jāatzīst gan, ka pašreizējā sociāli ekonomiskajā situācijā "augšupejošās mobilitātes lifti" ir visai pārbīvēti un nav daudz iespēju atrast resursus sava sociālā statusa kāpumam.

Visos laikos cilvēkam ir bijusi vēsturisko apstākļu nosacīta vēlme pārvarēt institucionalizēto sociālo stratifikāciju un sasniegt iecerēto horizontu – pieticīgāku vai pārdrošāku. Ja ne pašam, tad vismaz bērniem tiek iecerēti labāki dzīves apstākļi. Sabiedrības attīstības rādītājs ir šo vispārcilvēcisko īpašību determinēto pretenziju radīto brīvās iniciatīvas izpausmju īstenošanas apstākļu maksimāla nodrošināšana. Protams, vienmēr saglabāsies distance starp iecerēto un sasniegto sociālajā statusā, tomēr tai nevajadzētu kļūt pārāk lielai un noturīgai, jo tad neglābjami palielināsies arī ieceru iluzoritāte individuālā un sociālās grupas līmenī.

¹⁵ Парсон Т. О структуре социального действия. – Москва, 2000. – С. 631–632.

6. Sabiedrības sociāli demogrāfiskā diferenciācija

Sabiedrības attīstības gaitā demogrāfiskās atšķirības – galvenokārt dzimuma, vecuma, etniskās piederības atšķirības – vienmēr ir saistījušās ar konkrēti vēsturiskām sociālās dzīves īpatnībām. Arī 20. gadsimtā, kurš līdz šim ir bijis socioloģijas empīriskās izpētes un teorētiskās refleksijas galvenais avots, atklājas dzimumu reālā sociālā nevienlīdzība, paaudžu sociālpolitisko un ētisko orientāciju atšķirības, starpternisko attiecību ietvaros īstenojušies sarežģītie saskarsmes procesi. Tradicionālās, ilgstošā posmā tapušās sociālantropoloģiskās īpatnības šajā diferenciācijas laukā modificējas laikmeta politiskās un ekonomiskās sakarībās, ietekmējot gan sociālo institūtu, slāņu un indivīdu darbību, gan apziņas ievirzes. Sabiedrības sociāli demogrāfiskās diferenciācijas dažādi veidi rada savu cilvēciskās realitātes strukturētību, kura ietver kā horizontālo, tā vertikālo sakārtotības dimensiju.

6.1. Dzimumu nevienlīdzības socioloģiskais skatījums

Dzimumu atšķirības var tikt skatītas dažādās zināšanu nozarēs. No plašā dažādo redzespunktu klāsta vispirms izvēlēsimies tos, kuri veido zināmu pamatu socioloģiskai refleksijai. Ņemot vērā bioloģiskās īpatnības (ģenitālījas, dažāds atšķirīgu hormonu īpatsvars u. c.), gandrīz visus indivīdus var nepārprotami iedalīt vīriešos un sievietēs. Balstoties uz šo diferenci, arī eksistē galvenā atšķirība starp dzimumiem – sieviete spēj dzemdēt un zīdīt bērnu, bet vīrietis to nevar. Ne tik stingri un vispārpieņemti, bet tomēr nereti tiek minētas vēl citas cilvēka bioloģijā balstītas dzimumatšķirības, piemēram, galvas smadzeņu pusložu asimetrijas īpatnības, kuras bērnībā un pusaudža gados nosaka dažādas psihisko dotumu orientācijas izpausmes meitenēm un zēniem. Dažkārt tiek minētas arī ķermeņa uzbūves atšķirības, vīrieša parasti lielākais fiziskais spēks.

Jāņem vērā, ka eksistē arī psiholoģijas koncepcijas, kuras aplūko dzimumatšķirības savas metodoloģijas ievirzēs vispārantropoloģiskās

loģikas nozīmē, piemēram, psihoanalīzē (Zigmunds Freids (*Freud, 1865–1939*), Kārena Horneja (*Horney, 1885–1952*) u. c.).

Nenoliedzami, ka dzimumidentifikācija ir viens no izplatītākajiem un konsekvētākajiem cilvēka identifikācijas un pašidentifikācijas veidiem sociālo attiecību sistēmā. Šī identifikācija īstenojas noteiktas kultūras ietvaros, līdz ar to iegūstot zināmu dzimuma lomas stereotipa izpratni. Ikdienas saskarsmes aspektā tādām stereotipam ir galvenokārt empīriski kulturoloģiska un sociālpsiholoģiska ievirze. Par to vispirms liecina dzimumatšķirību funkcionēšana jau agrīnā socializācijas procesā. Meitenes un zēni saskaras ar dažādām rotaļlietām, viņu spēles parasti ir atšķirīgas – arī atdarinot pieaugušos, diferencēta bieži ir vecāku un pārējās sabiedrības attieksme – zēniem atšķirībā no meitenēm nepiedien raudāt, meitenei nereti ir augstākas prasības pret ārējo izskatu. Arī pieaugušo dzīvē ikdienas apziņas līmenī visai izplatīti ir no paaudzes paaudzē pārmantotie priekšstati par "vīriešu loģiku" un "sievietes emocionalitāti", kā arī citi stereotipizēti atzinumi un dažas uzvedības normu iezīmes.

To, kā dzimumdiferenciācija izpaužas vēsturiski konkrētā sabiedrības realitātē, kā veidojas sociālpsiholoģiski stereotipi un kā tie savukārt ietekmē dzimumu lomu funkcionālo raksturu, lielā mērā nosaka sociālie, ekonomiskie un politiskie apstākļi. Dzimuma loma integrē šos apstākļus relatīvi noturīgu garīgi praktiskās eksistences tradīciju ietvaros, determinējot pamatpozīcijās sievietes un vīrieša stāvokli sabiedrībā, viņu uzvedību, darbības ievirzes.

Socioloģiskais skatījums vēsturiskā rakursā atklāj ne tikai dzimuma lomu atšķirības, bet arī to reālo nevienlīdzību sociālajā un ekonomiskajā aspektā. Iespējams, ka pamats šai nevienlīdzībai arī ir visai noturīgās atšķirības. Nemēģinot sniegt plašu retrospektīvu vērtējumu, īsumā aplūkosim industrializācijas gaitā notiekošās pārmaiņas dzimuma lomu statusā, jo tās joprojām ietekmē arī mūsdienu situāciju. M. Haralamboss un M. Holborns jau iepriekš minētajā grāmatā, izmantojot Annas Ouklejas (*Oakley*) pētījumu, sniedz konspektīvu ieskatu sievietes sociālā statusa izmaiņās Lielbritānijas sabiedrībā no industrializācijas sākumiem līdz 1970. gadam¹⁶.

Agrīnajā industrializācijas posmā (A. Ouklejas datējumā – no 1750. gada līdz 1841. gadam) fabrikas aizstāj ģimeni kā produkcijas ražošanas pamatvienību, pakāpeniski radot arī atbilstošas sociālās sekas. Šī posma sākumā sievietes galvenokārt turpina darbu tekstilrūpniecībā. Pirmās būtiskās izmaiņas sievietes stāvoklī sabiedrībā sākas 1819. gadā, kad likumdošana strauji ierobežo bērnu darba izmantošanu. Līdz ar to pieaug rūpes par bērnu audzināšanu, kuras galvenokārt uzņemas māte.

¹⁶ Haralambos M. & Holborn M., op. cit., 544.–546. lpp.

No 1841. gada līdz 1914. gadam strauji samazinās sievietes nodarbinātība rūpniecībā – 1851. gadā algotu darbu veic katra ceturta precētā sieviete, bet 1911. gadā – tikai katra desmitā. Šo procesu noteica gan vīriešu aktivitātes, kas bija vērstas pret sievietes algoto darbu, jo viņas tika uzskatītas par konkurentēm darba tirgū, gan arī filantropiskas reformas, kuru mērķis bija pasargāt sievietes no fiziski smaga, nereti arī veselībai kaitīga darba.

Viktoriānisma ideoloģija, galvenokārt augšējā slāņa un vidusšķiras vērtību versijā, deklarēja, ka sievietes profesija ir laulības dzīve, mājas rūpes, viņas misija ir pilnīgi atšķirīga no vīrieša uzdevumiem. Tiesa, strādnieku šķiras apziņā šai ideoloģijai nebija tik visaptverošas nozīmes.

A. Oukleja rezumē industrializācijas ietekmi uz sievietes statusu sabiedrībā šādos atzinumos: 1) nošķiršana mājas dzīvē no vīrieša ikdienas pienākumiem; 2) sievas un bērnu ekonomiskā atkarība no vīra; 3) mājas un ģimenes rūpju nošķiršana no cita darba. Šī sievietes "mājas dzīve" būtībā tiek institucionalizēta.

Pēc Pirmā pasaules kara pakāpeniski pieaug sievietes nodarbinātība algotā darbā. Notiek izmaiņas arī politiskajā stāvoklī. Vēl pirms kara sākušās aktivitātes, piemēram, sufražistu kustība, 1928. gadā panāk vēlēšanu tiesību piešķiršanu visām sievietēm, kuras ir vecākas par 21 gadu, arī citu juridisko un politisko tiesību paplašināšanu. Šīs izmaiņas lielākā vai mazākā mērā aptver visu Eiropu.

20. gadsimta beigās situācija ir kļuvusi cita – radikāli ir pieaugusi sievietes nodarbinātība algotā darbā, demokrātiskajā pasaulē vismaz atklātā formā praktiski vairs neeksistē sievietes tiesiskā un politiskā diskriminācija. Tomēr gandrīz vai vispārpieņemts ir viedoklis par dzimumu nevienlīdzību sociālā stāvokļa ziņā. Kā redzēsim nedaudz vēlāk, šim viedoklim ir pietiekami plaša argumentācija populāros un pētnieciskos avotos. Šī apstākļa ietekmē arī konceptuālajā socioloģiskajā literatūrā par dzimumu sociālo statusu raksturīgas ir atsevišķas feministiskas ievirzes.

Tiesa, teorētiskajā socioloģijā konsekventi feminisma apliecinājumi ir krietni mazāk izplatīti. Radikālā feminisma strāvojums, piemēram, nav pārāk populārs. Tas atzīst, ka dzimums izsaka primāro indivīda identitāti mūsdienu sabiedrībā, kurā joprojām valda patriarhāts. Vīrieši ekspluatē sievietes, nemaksājot viņām par mājas darbu veikšanu un bērnu audzināšanu. Sievietēm ir liegta iespēja piekļūt varai sociālajā realitātē. Radikālā feminisma priekšstats sievietes atbrīvošanai no vīriešu kundzības ir nepieciešamas revolucionāras pārmaiņas sabiedrībā.

Revolucionāru pārmaiņu nepieciešamību sievietes atbrīvošanai atzīst arī marksistiskais feminisms. Atšķirībā no radikālā feminisma marksisms par primāro pretrunu sabiedrībā neuzskata dzimumidentitātes atšķi-

ribas, bet gan dalījumu ekspluatatoros un ekspluatējamos, kuru nosaka īpašums uz ražošanas līdzekļiem. Galvenā kopīgu interešu izveidē ir šķiriskā piederība, nevis dzimumiederība. Tiesa, marksisms atzīst sievietes nevienlīdzīgo stāvokli kapitālismā, jo viņas darbs ģimenē netiek atalgots un sieviete ir atrauta no sabiedriski politiskās dzīves. Šo nevienlīdzību varēs likvidēt sociālistiskās revolūcijas rezultātā, radot neantagonistisku sabiedrību, kurā abiem dzimumiem būtu vienlīdzīgas iespējas ekonomiskajā, politiskajā un sociālajā sfērā. Mūsdienu sociālās literatūrā marksistiskā feminisma izpausmes nav bieži sastopama parādība, tās galvenokārt saistītas ar vispārēju kritisku attieksmi pret kapitālismu.

Liberālā feminisma orientācijas vairumā gadījumu tiecas maksimāli objektīvi atspoguļot tos raksturojumus, kuri mūsdienu kapitālistiskajā pasaulē izsaka sievietes politiskās, ekonomiskās un sociālās nevienlīdzības pozīcijas, vienlaikus minot pieņēmumus par šīs situācijas cēloņiem un iespējām tos novērst, nemainot eksistējošo sabiedrisko iekārtu, tās funkcionēšanas pamatnosacījumus.

Nevar noliegt, ka mūsdienu pasaulē, arī demokrātiskajā Rietumu sociālajā realitātē pastāv dzimuma lomu nevienlīdzība. ANO Attīstības programmas sagatavotajā Ziņojumā par cilvēka attīstību 1995. gadā ir norādīts, ka pēdējās divās desmitgadēs ir daudz paveikts, lai panāktu sievietes un vīriešu vienlīdzību sabiedrībā. Tomēr ziņojuma autori atzīst: "Kaut arī sasniegts zināms progress, saglabājas plaši izplatīts sievietes un vīriešu nevienlīdzības modelis izglītības, veselības aizsardzības un pārtikas pieejamībā un vēl lielākā mērā viņu līdzdalība ekonomiskajā un politiskajā sfērā. Pašlaik sievietes daudzāk aktīvāk izmanto kā valsts, tā privāto sociālo pakalpojumu sistēmas labumus, tomēr joprojām viņām nav sniegtas vienādas iespējas piedalīties politiskajā un ekonomiskajā dzīvē. Analogiski daudzu valstu likumdošana sievietēm nenosaka tādu aizsardzību un tiesības kā vīriešiem."¹⁷

Šie apgalvojumi tiek empīriski pamatoti ar plašu sociālās statistikas materiālu. Protams, situācija ir atšķirīga dažādos reģionos, tomēr kopējā tendence apliecina, ka modernajā sabiedrībā vēl pastāv dzimumu nevienlīdzība. Galvenie sociāli ekonomiskās nevienlīdzības raksturojumi ir vīriešu labākās profesionālās karjeras iespējas, sievietes lielākā noslodze ģimenes dzīves materiālās infrastruktūras uzturēšanā un bērnu aprūpē, zemāka vidējā darba alga valsts mērogā. Pēdējo faktoru lielā mērā nosaka tradicionāli nelielais atalgojums darba vietām izglītībā, medicīnā, apkalpojošā sfērā, kurā galvenokārt strādā sievietes. Sievietes paveiktais sabiedrības attīstībā netiek pienācīgi novērtēts, ienākumu un prestiža lielāko daļu iegūst vīrieši.

¹⁷ Доклад о развитии человека за 1995 год. – Нью-Йорк, Оксфорд, 1995. – С. 29.

Pietiekami nozīmīgs ir dzimumu attiecību tiesiskais un politiskais statuss. Kaut arī 20. gadsimtā nepārprotama ir virzība uz sievietes tiesību vienlīdzības nodrošināšanu sociāli ekonomiskajā sfērā, iepriekš minētajā ziņojumā ir konstatēts, ka deviņdesmit pasaules valstīs nav ievērots sievietes un vīrieša juridiskās vienlīdzības princips sabiedriskajā realitātē. Vēl nepārprotamāk sievietes potenciāla izmantošanas ierobežojumi atklājas politikas jomā. Varas struktūru augstākajos posmos (valsts vadītāji, parlamenta un valdības locekļi, politisko partiju līderi u. tml.) vīrieši ir daudz vairāk pārstāvēti nekā sievietes.

Grūti spriest, vai pieņemto lēmumu saturs būtiski mainītos, ja varas augstākajā līmenī būtu vairāk sieviešu. Tiesa, jāņem vērā cits faktors – iedibinājusies politiskās dzīves tradīcija, tajā funkcionējošie stereotipiskie aizspriedumi un korporatīvie sakari pagaidām apgrūtina sievietes profesionālo karjeru šajā sfērā. Bet sieviete politiskā līdera lomā var veicināt sava dzimuma pārstāvju aktivitātes iespējas. Atcerēsimies kaut vai Lielbritānijas premjerministres Mārgaretas Tečeres paveikto sievietes potenciālo konkurences varbūtību paaugstināšanā šīs zemes darba tirgū. Pēdējos gadu desmitos sievietes politiskajai karjerai daudzviet pasaulē ir pievērsta visai liela uzmanība. Atsevišķos reģionos, piemēram, Skandināvijā, jau ir panākts zināms abu dzimumu pārstāvju līdzsvars politiskajā elitē. Tiesa, to gan nevar teikt par ekonomisko eliti, arī augšējo vidusslāni.

Acīmredzot ilgā laika posmā iedibinājusies dzimumu sociālā nevienlīdzība stihiski, bez īpašas politikas īstenošanas nemazināsies. Turklāt noteicošais ir nevis likumdošanas izmaiņas vai varas struktūru pieņemtas deklarācijas, bet gan ikdienas prakses un sabiedriskās domas pakāpeniska, mērķtiecīga pārveide. Tai būtu jāietver jaunu ieviržu tapšana jau agrīnajā socializācijā, kas novērstu dzimumu lomu nevienlīdzības iekļāvumu cilvēka pasaules psiholoģiskajā uztverē (ģimenē un skolā), maksimālu sievietes ieguldītā darba reālu novērtējumu sabiedrības eksistencē, antropoloģisku faktoru radītu problēmu (bērna dzimšana un kopšana) risinājuma kompensāciju sievietes profesionālās karjeras iespēju nodrošināšanā ikdienas praksē. Protams, kultūras, reliģijas, sociālpsiholoģiskās tradīciju īpatnības mūsdienu pasaules dažādībā neļauj izdarīt visaptverošus pieņēmumus, lai nenokļūtu Rietumu demokrātijas ieviržu atkarībā, aizmirstot Austrumu kultūras tradīcijas.

6.2. Etnisko attiecību socioloģisks skatījums

Indivīda piederība pie etniskās grupas rada cilvēkam nozīmīgas sociālas, politiskas, garīgi praktiskas, nereti arī ekonomiskas sekas sabiedriskajā realitātē. Etnisko attiecību jautājumu loks pirmajā empīriskajā

skatījumā ietver 20. gadsimtam raksturīgo vispārējo sabiedrības politizāciju tās daudzveidīgajās izpausmēs un sociālpsiholoģisku ieviržu, ikdienas apziņas stereotipu kopumu. Līdztekus īpašai konceptuālai analīzei šai sfērai ir veltīti vairāku sociālo zinātņu nozaru pētījumi.

Socioloģiskais etnisko problēmu skatījums, ievērojot šīs zināšanu sfēras specifiku, pamatojas sociālās realitātes sakārtotības etniskā aspekta apzināšanā, priekšstatu veidošanā par dažādu etnisko grupu attiecībām, arī indivīda un atsevišķu sabiedrības institūtu mijiedarbību, kura atklāj cilvēka potenciālo iespēju īstenošanas atkarību no piederības pie kādas etniskās kopības.

Izejas punkts analītiskam vērtējumam var būt nacionālās identitātes jēdziena aplūkojums. Nacionālā identitāte un tās apzināšanās mūsdienų sabiedrībā lielā mērā ir etnisko attiecību pamatelements. Viens no pazīstamākajiem etnisko attiecību speciālistiem, angļu zinātnieks Entonijs D. Smits min šādas nacionālās identitātes pamatiezīmes:

- 1) vēsturiskā teritorija jeb tēvzeme;
- 2) kopīgi mīti un ar vēsturi saistītās atmiņas;
- 3) vienota tautas kultūra;
- 4) visiem sabiedrības locekļiem vienādas likumīgas tiesības un pienākumi;
- 5) kopīga ekonomika ar iespēju sabiedrības locekļiem pārvietoties savas teritorijas robežās.¹⁸

Daudzo cilvēka identitāšu (dzimuma, vecuma, sociālās stratifikācijas u.c.) vidū nacionālā identitāte kā daudzdimensionāla parādība joprojām ir nozīmīga kolektīvās apziņas forma, kurai pakļaujas indivīda mentālā dzīve.

E. D. Smits norāda, ka eksistē divi nācijās modeļi, kuri atšķirīgi interpretē arī nacionālo identitāti. Rietumnieciskais nācijās modelis ietver tādas pamatzīmes kā tautas tēvzemes apjēgums, sabiedrības locekļu tiesiski politiskā kopība, tiesiski politiskā vienlīdzība, kopīgā pilsoņu ideoloģija un kultūra. Vienlaikus angļu sociologs atzīst, ka eksistē arī cits, īpaši Austrumeiropai un Āzijai raksturīgs "etniskais" modelis, kurš akcentē citus elementus – ģeoloģiju un iedomātās izcelsmes saiknes (nācija tiek uztverta kā fiktīva "superģimene"), tautas mobilizēšanu, vietējo valodu, ieražas un tradīcijas. E. D. Smits atzīst, ka daudzas Austrumeiropas un Āzijas zemju kopienas ir gājušas citu nāciju veidošanās ceļu. Tas ir iedibinājis aktīvu, izaicinošu politisku precedentu un arī šodien atkārtojas dažādās pasaules malās. Līdz ar to tiek atklāts nacionālisma duālisms, jo tajā ir ietverti kā pilsoniskie, tā etniskie elementi.

¹⁸ Smits Entonijs D. Nacionālā identitāte. – R., 1997. – 22. lpp.

Vismaz attiecībā uz Austrumeiropu, domājams, ir jāņem vērā ne tikai nāciju tapšanas īpatnības, bet arī politiskā realitāte pēc Otrā pasaules kara. Okupētajās Baltijas valstīs sovjetiskais režīms īstenoja padomju tautas veidošanas politiku, kura faktiski bija pārkrievošana. Lai nezaudētu savu nacionālo identitāti, vienīgais ceļš lietuviešiem, latviešiem un igauņiem bija minētā etniskā varianta pieņemšana. Jāatceras, ka arī demokrātiskajā Rietumu pasaulē ikdienas apziņas līmenī nereti visi Baltijas valstu iedzīvotāji tika uztverti kā krievi. Krietni vājāka bija rusifikācijas ietekme relatīvi neatkarīgajās Austrumeiropas "sociālisma nometnes" valstīs. Tomēr arī šeit, ar "dzelzs priekškaru" noslēgtajā politiskajā telpā, dominēja atkarība no padomiskā jeb krieviskā. Tādēļ gluži saprotama bija agresīvā pretreakcija, kuru apliecināja notikumi Ungārijā, Čehoslovākijā, Polijā. Sociālisma sistēmas totalitārā režīma sabrukumu Austrumeiropā, Baltijas valstu okupācijas pārtraukšanu sekmēja daudzveidīgās sociālās realitātes demokratizācijas un nacionālās neatkarības apliecinājumu vienotība sabiedriskajās kustībās. Cīņa pret komunistisko autoritārismu saplūda ar centieniem īstentot pārlicību, ka jebkuras nacionālās identitātes nesējiem ir tiesības izdarīt brīvu politisku izvēli, Baltijas tautu gadījumā – atjaunot valstisko neatkarību.

Kā jau tika minēts, arī E. D. Smits atzīst, ka nacionālisms atklājas dažādos pasaules reģionos. Arī Rietumeiropā visai izplatītās separātistu kustības galvenokārt balstās uz etniskā modeļa pieņēmumiem, nemaz nerunājot par daudzām Āfrikas valstīm. Acīmredzot daudzviet pasaulē šīs nacionālisma izpausmes ar prasību iegūt valstisko neatkarību vai vismaz paplašināt autonomiju ir atbildes reakcija pret pasaules pārdalīšanu, kura īstenošana ne vienmēr pamatotu varas pretenziju rezultātā, bet vēlāk par katru cenu tiecoties panākt stabilitāti savu interešu vārdā. Ņemot vērā 20. un 21. gadsimta mijā plaši izplatīto karadarbību un terorismu, kura pamatā ir etnisko grupu prasību sadursmes ar eksistējošo pasaules politisko kārtību, nevar noliegt sabiedrības stabilitātes nozīmību, nepieciešamību risināt domstarpības diplomātiskiem līdzekļiem. Vēsturiski tapusi dažādu etnisko grupu dramatiskā pieredze rada ievirzes, kuras var risināt tikai tolerantā, ilgstošu kompromisu meklējumu un demokrātiskā ceļā, nemazinot etniskās mentalitātes nozīmību.

Etnisko attiecību jomā nopietnu problēmu loku rada nacionālās identitātes un valsts neatbilstība. Labi ja katrā desmitajā valstī visiem vai gandrīz visiem valsts iedzīvotājiem ir viena un tā pati etniskā izcelsme, kultūra un valoda. Tādēļ aktuāls ir etnisko minoritāšu statusa jautājums mūsdienu sabiedrībā. Būtiski atšķiras politiskās orientācijas attiecībā pret etniskām minoritātēm – cilvēku kopumu, kurš, pamatojoties uz etniskās identitātes kritēriju, veido mazāk par pusi no valsts iedzīvotājiem. Šīs orientācijas nosaka gan minoritāšu skaitliskais īpatsvars

kopējā valsts iedzīvotāju skaitā, gan konkrētas sabiedrības demokrātizācijas pakāpe, gan etniskās dzimtenes ietekme, ja tās valdība noteiktu politisku mērķu vārdā ir ieinteresēta savu tautiešu interešu aizstāvībā.

Rezultātā valsts politiskajā situācijā attiecībā pret minoritātēm atklājas dažādas varas struktūru noteiksmes: 1) asimilācijas tendence, kad minoritātes pārstāvji atsakās no savām kultūripatnībām, iekļaujoties vairākuma garīgi praktiskajā dzīvē; 2) integrācijas virzība – minoritātes, saglabājot savas kultūraprites īpatnības, respektē un reāli apgūst vairākuma ieražas, tradīcijas, mentālās ievirzes; 3) plurālisma principu atzīšana – atšķirīgu kultūras tradīciju savstarpēja respekta saglabāšana, neizvēloties vienu dominējošo etniskās noteiktības vērtību sistēmu; 4) segregācijas tendence – atšķirīgu etnisko kopienu līdzāspastāvēšana, tām dzīvojot galvenokārt vienkopus, saglabājot savas vērtību orientācijas un sociāli funkcionālo telpu.

Latvijas situācija rāda, ka šīs dažādās noteiksmes sociālajā realitātē atrodas pretrunīgā mijiedarbībā. Valsts varas politika, vismaz programmatiski, ir vērsta uz sabiedrības integrāciju, ievērojot kultūrautonomijas principa īstenošanu. Latviešus un nelatviešus neraksturo atsevišķas, nošķirtas dzīves telpas, būtiska nodarbošanās un sociālekonomiskās situācijas diference, valstī nav vērojami arī etniskie konflikti ārpus sadzīviskā un politiskās konjunktūras līmeņa. Tomēr Latvijā ir pietiekami nopietni priekšnoteikumi divkopienu sabiedrības izveidei – pārāk daudziem latviešiem un cittautiešiem ir savstarpēji atšķirīgas politiskās orientācijas, kuras pamatojas fundamentāla nacionālā jautājuma skatījumā. Latviešu nepārprotami lielākajai daļai savas valsts neatkarība ir vērtība, ko grūti teikt par nelatviešu vērtību hierarhiju. Turklāt jāņem vērā arī mentālās atšķirības, kuras sakņojas dažādā kultūrvēsturiskajā pieredzē. Tās parasti atklājas sociālpsiholoģiskajā uztverē, radot zināmu atsvešināšanās fonu. Etnisko grupu attiecību risinājuma jautājumi Latvijā būs aktuāli pārskatāmā nākotnē, tāpat kā citviet pasaulē.

Etniskās piederības apzināšanās mūsdienu cilvēkam svārstās ļoti plašā amplitūdā – no kosmopolītiskas orientācijas līdz etniskam šovinismam. Rietumu demokrātijas orientācija uz nacionālās identitātes centrēšanu kultūras un garīgās pašapzināšanās sfērā tomēr nereti sastopas ar pārāk izteiktu šī jautājuma politizāciju praktiski visos pasaules reģionos. Gadījumos, kad, piemēram, etniskais šovinisms sakļaujas ar reliģiskās neiecietības ievirzēm, pārāk bieži ir fiziski konflikti, kurus atrisināt diplomātiskā ceļā izdodas fragmentāri. Etniskā piederība, ņemot vērā varas faktoru, kļūst par visai būtisku sociālās stratifikācijas dimensiju, ietekmējot indivīda un grupas sociālo statusu.

Gadsimtu gaitā tapušās etnisko grupu intereses, protams, nav viegli vērtēt no vēsturiskā taisnīguma viedokļa, jo šajā jautājumu lokā pārāk sarežģīta ir gnozeoloģiskā un aksioloģiskā komponenta mijiedarbība

socioloģiskajās zināšanās. Skaidrs ir viens – vismaz pagaidām arī globalizācijas ekonomiskās izpausmes, transnacionālās finanšu un tirgus pretenzijas nespēj mazināt daudzveidīgās nacionālās identitātes apliecinājuma centienus.

6.3. *Cilvēka dzīves vecumposmu diferenciacija*

Jebkura sabiedrība īsteno dalījumu vecuma grupās, kur indivīdiem ir jāpilda atšķirīgas sociālās lomas, kuru pamatā ir nodzīvoto gadu skaits, iegūtā pieredze eksistējošā sociālajā realitātē. Vienlaikus starp šīm vecuma grupām veidojas relatīvi noturīga attiecību sistēma, tā izpaužas daudzveidīgā sabiedrisko procesu kopumā. Jāņem vērā, ka aplūkojamais iedalījums ir integrāls – to ietekmē ne tikai bioloģiskie kritēriji, bet arī kultūras tradīciju un aktuālo sociālo apstākļu nosacītība.

Socioloģiskajā skatījumā, gan neaizmirstot kritēriju pietiekami relatīvo raksturu, var izdalīt trīs cilvēka vecuma pamatposmus: 1) bērnības, pusaudža agrīnās jaunības gadi. Tas ir laiks, kad tiek apgūtas zināšanas un praktiskās iemaņas pieauguša indivīda sabiedrisko funkciju izpildei, algota darba, profesionālās karjeras veikšanai, ģimenes dibināšanai un tās funkciju izpildei; 2) brieduma posms – cilvēka ekonomiskās un politiskās aktivitātes izpausmes laiks; 3) vecuma gadi. Šajā posmā indivīds aiziet no aktīvās sabiedriskās dzīves. Protams, katrā no šiem periodiem var būt arī detalizētāks iedalījums. Tomēr konkrētā vēsturiskā laika un kultūras realitātē minētie pamatposmi atklāj cilvēka vecuma ietekmi uz vispārējo sabiedrības stratifikācijas procesu.

Kaut arī sabiedrībā īstenojas daudzi stratifikācijas kritēriji, kuri to diferencē slāņos un grupās, attieksme pret diviem indivīda dzīves posmiem – tās sākuma periodu un noslēguma posmu – raksturo konkrēto kultūru kā zināmu veselumu. Šī attieksme atklājas atbildības pakāpē par cilvēkiem, kuriem to antropoloģiskā statusa dēļ ir nepieciešama lielāka vai mazāka sociālā aizsardzība. Paustās attieksmes raksturu nosaka ne tikai tradīcijās tapušās vērtību sistēmas, bet arī materiālie dzīves nosacījumi, sasniegtie sociāli ekonomiskie standarti un varas orientācijas. Tieši varas faktors jebkuras sabiedrības ietvaros nosaka būtiskas atšķirības bērna un veca cilvēka dzīves reālajos apstākļos, eksistences iespēju nodrošinājumā. Tomēr ir arī katrai sabiedrībai raksturīgas kopīgas sociālās atbildības sakarības. Īpaši labi tas ir redzams ilgstošākā vēsturiskā perspektīvā.

Sabiedrības virzības sekmīgai perspektīvai ir jānodrošina zināšanu un praktisko iemaņu apguve jaunajai paaudzei, vienlaikus īstenojot

bērnu un pusaudžu sociālo aizsardzību plašākā nozīmē. Šie procesi realizējas atbilstoši civilizācijas vēsturiskajai attīstības pakāpei. Neapšaubāmi, ka sabiedrības garīgā potenciāla un materiālo dzīves nosacījumu izvērsums kvantitatīvā un kvalitatīvā nozīmē rada nepieciešamību sniegt arvien lielāku zināšanu apjomu jaunajam cilvēkam. Tomēr sabiedrības sociālā stratifikācija cilvēces vēsturē nekad nav sniegusi bērniem vienādu sociālo aizsardzību, iespējas apgūt izglītību. Turklāt laikmetu gaitā eksistējošā vara, lai saglabātu līdzšinējo sabiedrības sakārtotību, īsteno savu dominējošo ideoloģiju izglītības sistēmā, vienlaikus nosakot dažādu sociālo slāņu bērnu atšķirīgās iespējas zināšanu līmeņu apguvē.

Pasaules attīstītākajās valstīs 20. gadsimtā, īpaši tā otrajā pusē, situācija sāka būtiski mainīties. Ekonomiskās attīstības likumsakarības, gan nelikvidējot sabiedrības stratifikācijas ietekmi uz indivīda iespējām veidot savu dzīves ceļu, tomēr radīja nepieciešamību daudz lielāku uzmanību pievērst cilvēka potenciāla vispārējam izvērsumam. Būtiski samazinājusies bērnu mirstība, nostiprinājusies viņu sociālā aizsardzība un paplašinājusies iespēja iegūt izglītību. Jāatzīst gan, ka tieši bērnu sociālā stāvokļa ziņā atklājas vislielākā atšķirība starp pasaules attīstītākajām un mazāk attīstītajām valstīm. Šis apstāklis izsaka nevienlīdzības nostiprināšanos attīstības perspektīvā globālā civilizācijas mērogā.

Tomēr arī valstīs ar augstiem makroekonomiskajiem rādītājiem līdztekus sociālās stratifikācijas veidotajām problēmām eksistē jautājumi par jaunās paaudzes iekļaušanos sabiedrības apritē. 20. gadsimta nogalē arvien nozīmīgāku statusu ieguva problēma, kuras pamatu veido atšķirības starp dzimumbrieduma, emocionāli morālā brieduma un sociālā brieduma tapšanu. Savā individuālajā laikā cilvēks ir tapis fiziski, nereti guvis visai plašu psiholoģisko pieredzi, tomēr vēl nespēj izdarīt ētiski atbildīgu izvēli un apliecināt savu iekļaušanos sabiedrības piedāvātajās sociālajās normās. Pašreizējā reālu un šķietamu alternatīvu pilnajā pasaulē jaunajam cilvēkam orientācija nav viegli īstenojama, ņemot vērā arī atkarību no atsvešināti uztvertās sabiedrības ekonomiski aktīvās daļas, kuras rokās ir arī reālie varas mehānismi.

Turpretī indivīdiem, kuri zināmā vecumā pārtrauc savu aktīvo sociāli ekonomisko darbību, ir cita veida problēmas. Pat īss ieskatš civilizācijas vēsturē pauž pretrunīgas tendences attieksmē pret veciem cilvēkiem dažādās kultūrās. Šī attieksme acīmredzot atklāj gan materiālās situācijas nosacītību, gan ētisko tradīciju ietekmi. Ķīnas tradicionālajā kultūrā tiek pausta un praktiski apliecināta cieņa pret cilvēkiem, kuri ir saņieguši apmēram 55 gadu vecumu. Savukārt eskimosi pagātnē ierobežoto pārtikas resursu dēļ ir veicinājuši vecu cilvēku ātrāku nāvi. Šādi pretrunīgas attieksmes rādītāji ir atklāti arī Āfrikā un Austrālijā.¹⁹ Kaut arī

¹⁹ Richard T. Schaefer. Sociology. – New York; Chicago etc., 1983. – p. 272.

šīs pagātnes liecības, neizmantojot pārliekas modernizācijas vienkāršoto redzespunktu, korekti skaidrot var visai nosacīti, ir jāatzīst, ka arī šajā aspektā sabiedrībā ilgstoši eksistē kopīgas likumsakarības. Mūsdienu pasaulē gan vairs netiek demonstrētas tik krasi atšķirīgas ievirzes pret cilvēkiem, kuri vairs aktīvi nepiedalās materiālo vērtību ražošanā. Tomēr attieksme pret šo demogrāfisko grupu nereti ir diezgan pretrunīga.

Modernajā pasaulē sabiedrības gados jaunākajā daļā morāles normu līmenī, bieži arī praktiskajā darbībā valda cieņa pret vecāko paaudzi, kura ieguldījusi savas aktivitātes materiālo un garīgo vērtību radīšanā, bērnu audzināšanā. Tomēr arī ekonomiski attīstītākajās pasaules valstīs arvien lielākas kļūst bažas par to, vai pēdējos gadu desmitos tapušo dzīves standartu pensionāriem, kuru skaits turpina pieaugt, būs iespējams nodrošināt arī turpmāk. Sabiedrība noveco, un šādos apstākļos nav viegli ievērot paaudžu solidaritātes principu. 20. gadsimtā, īpaš –i attīstītākajās valstīs, būtiski ir pieaudzis vidējais cilvēka mūža ilgums. Diemžēl vienlaikus tikpat strauji nepagarinās indivīda darbspējīgais vecums. Pašreizējā sociālā politika spēj sniegt tikai daļēju šīs problēmas risinājumu.

Sociālās realitātes vecuma diferenciācijā relatīvi noturīgs socioloģisks lielums ir paaudze. Kaut arī pastāv iekšēja stratifikācija, paaudze atsevišķā sociālā laika dimensijā var tikt uzskatīta par vienotu veselumu. Jaunās paaudzes iekļaušanās sabiedrības apritē, noteiktu sociālo lomu izpildē norit kopīgā sociālās realitātes situācijā ar dominējošo vērtību hierarhiju un sociālpsiholoģisko klimatu. Sabiedrības funkcionēšanā gandrīz nemainīgas ir paaudžu domstarpības. Šīs nesaķaņas atklājas saskarsmē starp tās sabiedrības daļas zināmo konservatīvismu attiecībā pret jaunās paaudzes pretenzijām, kura vismaz daļēji jau ir pārdzīvojusi ilūziju posmu indivīda eksistenciālajā gadījumā un lielā mērā ir gatava saglabāt vērtību un normu kopumu, tam pakļauties, un jauno cilvēku neapmierinātību ar pastāvošo sociālo kārtību un rutīnu.

Paaudžu nomaiņa situācijā, kad sabiedrība ir relatīvi stabila, parasti īstenojas, neradot nopietnas krīzes. Tā ietver galvenokārt individuālus konfliktus personību līmenī. Sarežģītāks stāvoklis paaudžu attiecībās veidojas sociālu kataklizmu (kari, revolūcijas) laikā. Kaut arī iepriekšējā vēsturē, iespējams, ir bijuši līdzīgi apstākļi, tomēr vēsturiskā apziņa tieši 20. gadsimtā pēc abiem pasaules kariem izvirza pieņēmumu par "zudušo paaudzi". Tā ir paaudze, kura ir pārdzīvojusi nepārprotamu vispārcilvēcisko vērtību noliegumu, bezjēdzīgus cilvēku upurus un kurai ir grūti rast orientāciju eksistējošajā realitātē. Nereti ir pārmēti vecākajai paaudzei, kura, īstenojot varas privilēģijas, ir radījusi šo situāciju. Tiesa, arī radikālu pārmaiņu laikā paaudzes "mēs izjūtas" apzināšanās pakāpe var būt visai atšķirīga – tā lielā mērā ir atkarīga no sabiedrības

sociāli ekonomiskās sašķeltības un kopīgu vērtību meklējumu iespējām.

Kā redzams, sabiedrības diferenciācija cilvēku vecuma aspektā ir atkarīga gan no materiāliem, gan ideāliem nosacījumiem. Līdztekus vispārējām, gadsimtu gaitā nostiprinātām sakarībām būtiskas īpatnības rada arī konkrētās kultūras vēsturiskā nosacītība un specifisko tradīciju izpausmes. Daudzajās mūsdienās veiktajās socioloģiskajās aptaujās atklājas minēto sociāldemogrāfisko faktoru visai noturīgā ietekme plašā sociālo problēmu uztveres lokā un ikdienas apziņas funkcionēšanā, tādējādi veidojot noteiktu orientāciju sociālajā realitātē.

7. Ģimene kā sociālais institūts

Cilvēks piedzimst, dzīvo un nomirst dažādu sociālo institūtu saķārtotā antropoloģiskā vidē. Sociālais institūts ir sabiedrības strukturētības veids, kurš nosaka specifisku indivīda darbības, saskarsmes, apziņas ieviržu kopumu cilvēka eksistences telpā. Šim kopumam ir savs uzdevums sabiedrības funkcionēšanas nodrošināšanā un arī kultūrantropoloģiska jēga. Indivīda iesaistes pakāpe dažādos sociālos institūtos, viņa atkarības pakāpe no šīm strukturām ir atšķirīga, tomēr "sabiedriskā robinsonāde", vismaz mūsdienā apstākļos, praktiski nav iespējama. Cilvēks, neraugoties uz savu iespējamo negatīvo vērtējošo un emocionālo attieksmi, adaptējas sociālajā vidē un visbiežāk arī aktīvāk vai pasīvāk iekļaujas dominējošās sociālo institūtu attiecībās, nemaz nerunājot par to socializācijas procesa slāni, kurā indivīds neatkarīgi no viņa gribas tiek ietverts no pirmajām dzīves dienām.

Dažādu sociālo institūtu loma indivīda dzīvē ir atšķirīga – tā ir vēsturiski mainīga un nevienāda savā ietekmes spēkā arī konkrētā laika posmā. Arī pašu sociālo institūtu ietvaros, ievērojot sabiedrības konteksta dinamiku, funkcionēšanas vērtību un normu dimensijā notiek izmaiņas. Šīs sakarības labi ir redzamas izglītības sfērā 19. un 20. gadsimta mijā, kad ekonomikas straujais progress Rietumeiropā veicināja ne tikai plašu izglītības kvantitatīvu izvērsumu, bet arī kvalitatīvas zināšanu statusa izmaiņas, kuras savukārt rosināja pašas izglītības sistēmas strukturālas modifikācijas, tās nozīmības pieaugumu vērtību sistēmā. Ekonomiski attīstītajās valstīs nepārprotama ir arī izglītības virzības atgriezeniskā ietekme gan uz indivīda panākumu nodrošināšanu, gan sabiedrības kopīgo sociālo progresu. Cits piemērs – baznīcas nozīme 20. gadsimta otrajā pusē Rietumu pasaulē ir būtiski evolucionējusi sociālā statusa aspektā salīdzinājumā ar iepriekšējo laiku. Acīmredzot modificējusies, ciktāl par šo parādību ļauj spriest socioloģiskie pētījumi, arī reliģiskās pārliecības un priekšstatu vieta indivīda garīgajā dzīvē, pieaugusi interese par paranormālajām parādībām, atsvešinātība no tradicionālās reliģijas.

Līdzšinējā cilvēces pieredze ļauj saskatīt vairāku sociālo institūtu īpaši noturīgo lomu indivīda praksē dažādās politiskās un ekonomiskās sistēmās, reliģiskās un kultūras orientācijās. Pirmām kārtām tas attiecas uz ģimenes strukturāli funkcionālo jomu. Socioloģiskais skatījums, kurš

aptver gan civilizācijas vēstures konspektu, gan mūsdienu situācijas analītisku vērtējumu, vispirms nepārprotami izvirza jautājumu: vai ģimene ir universāla, nepieciešama cilvēka eksistences mikrotelpa?

Ja vispārīgākajā interpretācijā ģimēni aplūko kā indivīda un sabiedrības attiecību tipu, tad šajā aspektā principiāla negatīva ievirze pret ģimenes institūtu neatkarīgi no tā konkrētajām izpausmēm nav pārāk bieži sastopama ne teorētiskajās apcerēs, ne praktiskajā dažādu kultūru dzīvē. Galvenokārt tie ir mēģinājumi mazināt ģimenes lomu kā cilvēka intīmu eksistences sfēru, tiecoties vairāk iesaistīt indivīdu sabiedriskajās masu aktivitātēs. Pirmsākumi šai ievirzei ir atrodami radikālajos komunistisko utopiju priekšstatos, sākot no Platona, Tomasa Mora un Tomazo Kampanellas apcerēm. Marksistiskajā literatūrā uzskats par ģimēni tiek ideologizēts, liela uzmanība tiek veltīta buržuāziskās ģimenes kritikai, aptverot sievietes ekspluatāciju tajā un liekulīgo morālo pamatu. F. Engelss darbā "Ģimenes, privātīpašuma un valsts izcelšanās" (1884) atzīst, ka dzimummīlestība, īpaši vīrietim, nav ilgstoša. Tādēļ pēc bērna radīšanas abiem partneriem būtu jāsniedz iespējas brīvi izvēlēties turpmākās attiecības. Pēc 1917. gada revolūcijas Padomju Krievijā bija vērojami centieni atbrīvot sievieti no mājas dzīves rūpēm, viņu vairāk iesaistot algotā darbā un sabiedriski politiskās aktivitātēs. Tomēr nevarētu teikt, ka vēlākajā PSRS attīstībā būtu īstenota principiāli jauna ģimenes politika salīdzinājumā ar Eiropas situāciju.

Alternatīvu ģimenes dzīvei mēģina veidot aptuveni 4% Izraēlas iedzīvotāju, kuri mīt tā saucamajos kibucos. Kaut arī vecāki dzīvo kopā, bērnus atsevišķās struktūrās audzina profesionāli pedagogi. Kibuciešu apmetnēs eksistē nevis ģimenes, bet visas sabiedrības kopīpašums. Klasiskās ģimenes funkcijas un strukturālā nosacītība šajā sabiedrībā netiek īstenota.

Zināmu atšķirīgu variantu ģimenei mēģina realizēt arī nelielas komūnas tipa sabiedrības piemēram, (tā bija hipiju laikmetā), kurās nav stingras dzimumsakaru reglamentācijas un īstenojas bērnu kopīga audzināšana. Šajos gadījumos dominē kolektīvisms un kopīgu aktivitāšu koordinācija. Tomēr šīs ģimenes dzīves alternatīvas nav plaši izplatītas sabiedrības vēsturē.

Pat ja vismaz daļēji abstrahējas no šiem ģimenes alternatīvu meklējumiem, ir jāatzīst, ka pozitīvi atbildēt uz jautājumu par aplūkojamā sociālā institūta universālo raksturu nav viegli. Risinājums lielā mērā ir atkarīgs no ģimenes definīcijas – pamatnostādņu kaut vai aprakstošas izpratnes. Ievērojot lielo ģimenes formu dažādību atšķirīgās sabiedriskajās tradīcijās, ir sarežģīti veidot pietiekami aptverošu, teorētiski korektu un empīriski verificējamu ģimenes definīciju. Problēmu rada arī nereti pretrunīgās metodoloģiskās ievirzes šīs sociālās grupas izpētē. Iespējams, tādēļ sākotnējais analītiskais priekšstats par ģimēni

var būt pietiekami abstrakts – norādot uz asinsradniecības, arī adopcijas saiknēm iekšējā nosacītībā, nozīmību cilvēka socializācijas procesā, īpaši – agrīnajā periodā, un pieaugušo atbildību par bērniem. Ģimenes struktūras un funkciju aplūkojums detalizētākā izpratnē jau paver atšķirīgu interpretāciju iespējas, jo ikdienas apziņā ierasti atzītā sabiedrības pamatelementa organizācija un darbības izpausmes ir pietiekami elastīgas sociālās sakārtotības kontekstā.

Kā pamats socioloģiskām diskusijām nereti kalpo amerikāņu etnologa Džordža Pītera Mērdoka (*Murdock, 1897–1985*) pētījums "Sociālā struktūra"²⁰, kurā aptuveni 250 sabiedrību apskata rezultātā ir izteikts pieņēmums par ģimenes universālo raksturu, pamatojoties uz zināmu līdzību šajā realitātes organizācijas līmenī atšķirīgās kultūrās. Dž. P. Mērdoka doktrīna faktiski izmanto funkcionālisma metodoloģijas ievirzi, skaidrojot ģimenes pamatuzdevumu, t.i., nodrošināt sabiedrības eksistences stabilitāti. Turklāt ģimenes aprises ir stingri noteiktas, tās strukturāli ietver vīrieti, sievieti, viņu bērnus. Šī nosacītība atkarīga no civilizācijas pieredzes parādību dažādības. Līdztekus citiem, mazāk būtiskiem kontrargumentiem galvenie kritiskie iebildumi pret šo koncepciju ir izteikti empīrisko piemēru sfērā, apstrīdot bioloģisko vecāku un bērnu attiecības kā ģimenes definējuma pamatu, izmantojot antropoloģiskajos pētījumos iegūto informāciju Indijā, Āfrikā un citos reģionos. Ne vienmēr asinsradniecības saiknes nosaka reālo ģimenes funkcionālo pamatu.

Vispārējo ģimenes raksturojumu lielā mērā ļauj izprast šīs sociālās grupas apjoms un struktūra. Antropoloģiskie un socioloģiskie pētījumi atklāj tādu samērā plašu struktūru daudzveidību kā vēsturē, tā mūsdienās, kuru nosaka ekonomisko apstākļu, kultūras tradīciju, sociālās situācijas īpatnības. Tomēr pietiekami pamatota teorētiska vērtējuma ietvaros ir tāda abstrakcijas intervāla izvēle, kura pieņem divu pamatstruktūru aplūkojumu ģimenes sastāva dažādības aspektā. Pirmā ir nukleārā ģimene, kurā ietilpst sieviete, vīrietis un neprecētie bērni. Otrā ir paplašinātā ģimene. To veido ne tikai māte, tēvs un bērni, bet tajā kopā dzīvo vairāku paaudžu ģimenes locekļi, kā (vai) arī vienas paaudzes vairāki pieauguši radnieki. Rietumeiropā un Ziemeļamerikā 20. gadsimta otrajā pusē arvien nepārprotamāk sāk dominēt tieši mazās – nukleārās ģimenes tips. Austrumeiropā, arī Baltijas valstīs vairāk saglabājusies triju paaudžu kopdzīve šajā sociālajā grupā. Acīmredzot tādu situāciju nosaka vairāki apstākļi, pirmām kārtām mentālās tradīcijas ietekme, daļēji – ekonomiskais izdevīgums.

Šajā laika periodā arvien lielāku izplatību gūst arī citi, no klasiskās mazās ģimenes atšķirīgi kopdzīves varianti. Pirmkārt, pāra kopdzīve ar

²⁰ *Murdock G.P. Social Structure. – New York, 1949.*

vai bez bērniem tiek īstenota ārpus oficiālās laulības kā sabiedrībā oficiāli atzītas un atbalstītas divu pieaugušu cilvēku seksuālas savienības. Bez laulības noslēgšanas ģimenes dzīvi īstenojošo cilvēku skaits mūsdienā Eiropā ir pietiekami liels. Otrkārt, viena vecāka, praksē biežāk mātes, un viena vai vairāku bērnu ģimenes. Feministiskās orientācijas pārstāvji socioloģijā uzskata, ka tādas nepilnas ģimenes nevar atzīt par "novirzi no normas", kaut vai tādēļ, ka šī parādība sociālajā realitātē ir pārāk izplatīta. Vienlaikus šī doktrīna akcentē arī sievietes noteicošo lomu ģimenes dzīvē. Treškārt, pēdējos gadu desmitos aktivizējas homoseksuālu partneru ģimenes statusa atzīšana juridiskā un sabiedriskās apziņas ieviržu līmenī, risinot arī sociālās aizsardzības problēmas.

Gadsimtu gaitā arvien nepārprotamāk atklājas pretrunas starp ikdienas priekšstatos atzītajiem un visbiežāk ideoloģiski politiskā reklāmā atpazīstamiem pieņēmumiem par "normālu ģimeni" (abi bioloģiskie vecāki un atkarībā no sociālās situācijas, kultūras tradīcijām – divi vai trīs bērni) un sabiedriskajā realitātē sastopamo ģimenes kā kopīgas mājsaimniecības formas eksistences dažādību. Iespējams, ka šajā gadījumā izpaužas kāda vispārīgāka likumsakarība – cilvēka domāšanā ierobežotās iespējas pārvarēt stereotipu nosacītību, ja vien pats indivīds nenokļūst pieņemtajām sabiedrības normām neatbilstošā situācijā. Cilvēks var negatīvi vērtēt ierasto kārtību, bet tomēr nepieļaut tās nomaiņu, nespējot priekšstatīt alternatīvu variantu.

Otra ģimenes raksturojuma pamatiezīme atklājas tās funkcijās. Ģimenes funkcijas pauž šīs sociālās grupas eksistenciālās jēgas divējādo dabu. Ģimenei ir jāapmierina indivīda vajadzības, vienlaikus tai ir jāpilda noteikti uzdevumi attiecībā pret sabiedrību kā vienotu veselumu, zināmu makrosistēmu. Kaut arī šiem uzdevumiem ir katram savas specifiskas izpausmes sociālajā realitātē, tomēr tas neizslēdz iespējas veidot vienotu priekšstatu par ģimenes funkcijām. Indivīdam raksturīga ir vēlme īstenot romantisku mīlestību, psiholoģisku tuvību ģimenē, rast tajā aizsardzību pret atsvešinātību pasaulē. Šī vēlme raksturo ģimenes intīmo nozīmību cilvēka dzīvē. Vienlaikus ģimene ir tieši un pastarpināti saistīta ar ārējo makroapstākļu nosacītību – ekonomiskajām prasībām, sociālo normu kopumu, ideoloģiskiem stereotipiem. Šajā saistībā ietekmes līdzsvars gan vēsturiski mainās. Rietumu tradīcijā, pieaugot indivīda brīvās izvēles iespējām sabiedrības determināciju laukā, raksturīga ir tendence arvien vairāk iekļauties nukleārās ģimenes problēmu risinājumā, apliecinot mikrovides neatkarību no vispārējo prasību ietekmes, makroprocesiem sociāli ekonomiskajā realitātē.

Sarežģīti ir veidot priekšstatu par ģimenes funkcijām neatkarīgi no šīs sociālās grupas konkrētā tipa kultūrvēsturiskajā situācijā. Vispārīguma pretenzijas tomēr ir nenoliedzamas – visbiežāk, analizējot

kādu empīriski apzinātu ģimenes formas izpausmi, tās funkcionālajām īpatnībām tiek atzītas daudz plašāka skaidrojuma iespējas. T. Pārsonss, aplūkojot pagājušā gadsimta vidusposma tipisku amerikāņu ģimenes modeli, konstatē tās divas galvenās funkcijas – bērnu socializāciju un pieaugušo emocionālās dzīves regulāciju. Nepārprotama gan ir T. Pārsonsa vēlme minētās funkcijas uzskatīt par jebkuras ģimenes eksistences nosacījumu. Grūti apstrīdēt šo "sabiedrības pamatelementa" uzdevumu nozīmību vismaz mūsdienu sabiedrībā, tomēr jāņem vērā, ka funkcionālismam ir raksturīga vispārēja orientācija – mēģināt atrast vispārējus ģimenes funkciju nosacījumus, lai pamatotu šīs sociālās grupas universalitāti sabiedrības aprītē. Tomēr ģimenes statusa sarežģītības dēļ tāds jautājums nevar tikt risināts tikai vienas metodoloģiskās ievirzes ietvaros.

Aplūkojot ģimenes vēsturisko attīstību, tās funkcijas var skatīt ekonomikā, mājsaimniecības organizācijā, pēcnācēju radīšanā un socializācijā, psiholoģiskā klimata nodrošināšanā mikrovidē. Šo funkciju saturs un nozīmība ir modificējusies gadsimtu gaitā, arī mūsdienās dažādās sabiedrībās tā ir atšķirīga. Tādēļ problemātiski ir priekšstatīt universālu ģimenes funkciju apskatu, ievērojot empīrisku konstatētās realitātes pretrunīgumu un daudzveidību. Teikto ilustrē kaut vai ieskats ģimenes eksistences nosacījumu maiņā Rietumeiropā no viduslaikiem līdz 18. gadsimtam. Šajā vēsturiskajā laika posmā, kā liecina vairāki pētījumi, modificējas ģimenes vieta sabiedriskajā ražošanas procesā, sociālajā struktūrā, garīgajās noteiksmēs.

Socioloģiskajā redzespunktā jāņem vērā arī ģimenes iekšējo sociālo lomu (vīrs, sieva, tēvs, māte, bērns u.c.) un psiholoģisko attiecību dinamika, kura atspoguļo šīs sociālās grupas funkcionēšanas īpatnības. Raksturīgi, ka šo ģimenes iekšējo saikņu kopumu atšķirīgi skata funkcionālisma un konflikta teorijas metodoloģiskās ievirzes. Funkcionālisti akcentē ģimenes kā sociāla institūta veselumu, galvenokārt skatot tā iekļaušanos dažādu sabiedrības sistēmas struktūru darbībā, visai maz vērtējot indivīda dzīves nosacītības izpēti šajā rakursā. Konflikta teorijas pārstāvji biežāk aplūko interešu atšķirības ģimenes locekļu starpā, arī cīņu par varu materiālā un psiholoģiskā aspektā šajā mikrogrupā. Acīmredzot ģimenes, tāpat kā vairāku citu sociālo institūtu, eksistences daudzdimensionalitāti ir problemātiski konceptuāli aptvert, neizmantojot dažādās metodoloģiskās orientācijās balstītu parādību izskaidrojumu salīdzinājumu, kā arī pietiekami plašu empīriskās informācijas apjomu.

Reproduktīvās funkcijas izpausmes īpatnības dažādās kultūras tradīcijās, visai augstais šķirto laulību skaits ekonomiski attīstītajā pasaulē, paaudžu attiecību pretrunīguma modifikācija modernajā laikmetā, sievietes stāvoklis ģimenē, sociālās sekas atsvešinātības pieau-

gumam intīmajās starppersoniskajās attiecībās – šo un vēl citu ikdienas dzīvē aktuālu jautājumu loks nosaka ģimenes izpētes statusu kā vienu no izvērstākajiem un arī perspektīvākajiem socioloģisko pētījumu virzieniem. Var pieņemt, ka agrāk vai vēlāk teorētiskā līmenī lielāka uzmanība tiks pievērsta jautājumam par ģimenes statusu un tā izmaiņām sociālās realitātes sakārtotības aspektā. Konceptuālā nozīmē ne visai kritiskā ģimenes universalitātes atzišana, kura pamatojas ģimenes funkciju, daļēji arī tās pamatstruktūras vispārīguma apliecinājumā jebkurā sabiedrībā, pēdējos gadu desmitos sociālo zinātņu ietvaros ir nomaiņta pret krietni detalizētāka vērtējuma ievirzi.

Tomēr šajā gadījumā jāņem vērā vēl kāda vispārīgāka likumsakarība. Ikdienas apziņā gadsimtu gaitā ir izveidojies stereotips par ģimenes nepieciešamo klātesamību sociālās dzīves struktūrā. Ikvienam no mums ir grūti priekšstatīt "normālu sabiedrību" bez šīs mikrogrupas funkcionēšanas, jo indivīds ir pakļauts domāšanas un sadzīves ieradumiem, sociālpsiholoģiskai tradīcijai, viņam nav viegli atsvešināti aplūkot savu eksistenci civilizācijas radītajā attiecību sakārtotībā. Socioloģijas teorētisko pretenziju uzdevums ir pārvarēt šīs empīriskās realitātes esamības robežas. Teiktais attiecas ne tikai uz ģimenes problemātikas risinājumu, bet arī uz citu socioloģijas interešu loku, it īpaši – relatīvi stabilo sociālo institūtu skatījumā.

8. Izglītība kā sociālais institūts

Izglītības institūtu socioloģijā var skatīt kā vienu no indivīda socializācijas īstenotājiem, kurš sniedz cilvēka darba dzīvei nepieciešamās zināšanas un praktiskās iemaņas. Vienlaikus šis institūts iepazīstina indivīdu ar sabiedrībā dominējošo vērtību hierarhiju, iekļaujot viņu sociālo attiecību mikromodelī, tiecas ietekmēt personības veidošanos atbilstoši valstī atzītajai ideoloģijai. Izglītība kā sociālais institūts parasti tiek uzverta kā sabiedrības sankcionēts organizāciju kopums, kurā realizējas dažādu veidu un līmeņu apmācība.

Izglītības statuss sociālajā realitātē cilvēces vēsturiskajā attīstībā ir būtiski mainījies. Pirmatnējā sabiedrībā pat ir grūti atpazīt izglītības institūtu funkcionēšanu, jo nepieciešamās praktiskās un empīriskās zināšanas galvenokārt tiek iegūtas, bērnam un pusaudzīm līdzdarbojoties ģimenes vai visas kopienas aktivitātēs. Arī vēl ilgi pēc tam izglītības oficiālā sistēma nepretendēja uz plaši izplatītu ietekmi socializācijas procesā. Gan agrajos viduslaikos, gan vēlajos viduslaikos, tāpat kapitālisma sākumposmā zināšanu ieguve profesionālās izglītības institūcijās aptvēra tikai nelielu sabiedrības daļu. Universitāšu darbība īstenojās sava laika intelektuālās elites ietvaros. Izglītības pieejamība pavēra niecīgas sociālās mobilitātes iespējas augšupejošā aspektā.

Situācija visai radikāli mainījās 19. gadsimta otrajā pusē, kad industrializācijas attīstība radīja nepieciešamību palielināt zināšanu apguves iespējamību krietni plašākam sabiedrības slānim. Eiropā, īpaši tās rietumdaļā valsts sāka sekmēt analfabētisma samazināšanu, paildzināja pamatzglītības posmu, tiecoties tajā iekļaut arī mazturīgo vecāku bērnus, jūtami paplašināja vidējā izglītības posma zināšanu aptvēruma spektru. Tomēr pilnā mērā skatīt izglītības kā sociālā institūta funkcionēšanu no mūsdienu socioloģiskā vērtējuma viedokļa jau 20. gadsimta zināšanu un praktisko iemaņu apguves dinamika profesionālo organizāciju tīklā.

Izglītības kā sociālā institūta izpēte ir visai atšķirīga ne tikai dažādās socioloģijas metodoloģiskajās pamatievirzēs. Izglītības institūta vērtējuma konceptuālā nostādne ir veidojusies pēdējo gadsimtu Rietumu sabiedrības nozīmīgiem politiski ekonomiskajiem strāvojumiem – liberālismam un sociāldemokrātiskajai orientācijai. Šiem ideoloģiskajiem strāvojumiem raksturīgo viedokli gan īsti nevar uzskatīt par socioloģisko

zināšanu kopumu, tomēr tie ir sociālo atziņu priekšstati, kuri apliecina izglītības apzināšanās nozīmību mūsdienu sabiedriskajos procesos un to pārvaldē.

Liberālisms galveno uzmanību pievērš indivīda garīgā potenciāla attīstībai, šajā sakarā arī tiek kritizēts akadēmisko tradīciju formālisms – zināšanu vērtējuma kritēriju nozīmes pārspīlēšana. Vienlaikus ir izteikta nepieciešamība izglītības sistēmā radīt maksimāli līdzvērtīgas "starta pozīcijas" turpmākai cilvēka profesionālajai karjerai. Optimāla izglītības sistēma nevar īstenoties autoritāra režīma apstākļos, tā ir nepārprotami saistīta ar demokrātiskas sabiedrības funkcionēšanu, kurā var brīvi attīstīties cilvēka kritiskais prāts, reāla atbildība par savu rīcību, veidoties tolerantas attiecības starp dažādiem, pat pretrunīgiem uzskatiem. Sociāldemokrātiskā orientācija atzīst valsts lomas nozīmību nevienlīdzības mazināšanā izglītības apguvē atšķirīgu sociālo stratu pārstāvjiem. Sociāldemokrātiskā skatījumā liberālisma pasludinātās vienlīdzīgās izglītības ieguves iespējas sabiedriskās dzīves realitātē ir iluzoras, jo izglītības sistēma lielā mērā atražo eksistējošo sociālās nevienlīdzības kārtību, iespējams, pat stabilizējot to sociālpsholoģiskā aspektā.

Mūsdienu Rietumu sabiedrībā izglītības procesa īstenošanā faktiski saduras šīs politiski atšķirīgās tendences. Liberālismam raksturīgā zināšanu un praktisko iemaņu apguves stimulācija tomēr nespēj sniegt reāli līdzvērtīgus apstākļus, lai zemāko sociālo stratu pārstāvji varētu iekļauties sava cilvēciskā potenciāla realizēšanā. Veidojas pat īpaša subkultūra, kurai ir vienaldzīga vai pat noliedzoša attieksme pret zināšanu apguvi indivīda eksistences perspektīvā. Savukārt sociāldemokrātiskā orientācija, tiecoties veidot maksimālu izglītības pieejamības atvērtību, radot arī tās sociālo nodrošinājumu, tomēr nespēj saglabāt apstākļus indivīda darbības motivācijai zināšanu apguves telpā.

Sava specifiska orientācija izglītības institūta izpētē ir nozīmīgāko socioloģijas metodoloģisko ieviržu ietvaros īstenotajām aktivitātēm. Funkcionālisms atbilstoši šīs metodoloģijas vispārējām ievirzēm tiecas noskaidrot izglītības funkcijas sabiedrībā un arī attiecības ar citiem sociālās sistēmas elementiem. E. Dirkems postulē izglītības galveno uzdevumu – kalpot sabiedrības stabilas sakārtotības nodrošināšanai. Izglītības sistēmai jāīsteno sabiedrībā valdošo vērtību un normu apguve sociālizācijas procesā. Turklāt izglītības institūts veicina cilvēka profesionālās karjeras iespējas atbilstoši viņa individuālajām spējām, īstenojot sociālā statusa atkarību no indivīda kvalifikācijas. Konflikta teorija, galvenokārt marksisma variantā, uzskata, ka izglītības sistēma kapitālismā sekmē sociālās noslāņošanās saglabāšanos. Vienlīdzīgas izglītības ieguves iespējas ir vien šķietamība, kuru tikai daļēji mazīna valsts sociālā politika. Izglītības līmeņa un tās kvalitātes pieejamība ir atkarīga no ģimenes sociālā statusa un materiālā stāvokļa. Zemāko sabiedrības stratu

pārstāvjiem ir ierobežotas augšupejošās mobilitātes iespējas, iegūstot zināšanas, kuras ir izmantojamas profesionālās karjeras īstenošanā. Ekonomiskās attiecības un politiskā iekārta lielā mērā nosaka izglītības institūta funkcionēšanu, arī tā iekšējās saiknes un darbības īpatnības.

Līdztekus šim, visumā politizētajām ievirzēm izglītības socioloģiskajā izpētē īstenojas arī atšķirīgas metodoloģiskas koncepcijas – interakcionisma pētnieciskais potenciāls, iespējams, ir raksturīgākais piemērs. Saskaņā ar savām pamatnostādnēm – ieinteresētībā mikrosociālo saikņu izziņāšanā – interakcionisms pievēršas salīdzinoši nelielos izglītības sistēmas elementos (skola, klase) eksistējošām starppersoniskajām attiecībām. Šie pētījumi palīdzēja koncentrēties uz to, kā savstarpējās attiecības klasē ietekmē ārējie sociālie faktori, tādi kā šķira, rase un dzimums, un kā šīs attiecības savukārt nosaka cilvēku uzvedību ārpus skolas.²¹ Izglītības socioloģijā varbūt visuzskatāmāk atklājas dažādu metodoloģisko skatījumu, kā arī sociālās makrovīdes un mikrovīdes pētījumu atšķirīgās iespējas empīriski novēroto atsevišķo parādību un kopsakarību izskaidrošanā.

Izglītības socioloģiskā izziņa aptver visai plašu šī sociālā institūta funkcionēšanas problēmu loku. Iespējams, konceptuālam vērtējumam nepieciešamais vispārinājums procesu savstarpējo saikņu izpratnē pamatojas izglītības statusa apzināšanā sabiedrības vērtību hierarhijā. Izglītības statuss galvenokārt ir atkarīgs no zināšanu lomas profesionālās karjeras veidošanā, īstenojot augšupejošo sociālo mobilitāti valdošajā ekonomiskajā sistēmā. Tiesa, dažādās sabiedrības subkulturās ir atšķirīgas ievirzes pret zināšanu apguvi. Sociāli zemākajos slāņos visai plaši izplatītā neticība iespējām izmantot zināšanas iekļūšanai augšupejošā "mobilitātes liftā", nihilisms sabiedrības akceptēto vērtību skatījumā, sociālpsiholoģiskā apātija neveicina bērnu iekļaušanos izglītības struktūrās. Savukārt elitē un vidusšķiras virsdaļā nepārprotama ir vēlme nodrošināt savām atvasēm augstāko izglītības līmeni prestižākajās mācību iestādēs. Latvijā vairāki tūkstoši bērnu, pārkāpjot likumā noteiktās prasības, neapmeklē skolu (precīzu skaitu ir grūti minēt, jo jūtami atšķiras oficiālā statistika un ekspertu vērtējumi). Savukārt elites ģimeņu jaunā paaudze apgūst zināšanas Rietumu attīstīto valstu labākajās mācību iestādēs. Pārējie izmanto visai atšķirīgās izglītības institūta iespējas savā valstī, nereti iekļaujoties starptautiskajā akadēmiskās apmaiņas procesā. Tāda daudzveidība nav atkarīga tikai no vecāku finansēm un sociālā stāvokļa, bet arī no subkulturās tradīcijām. Atšķirības attieksmē pret izglītību, tās vērtības izpratni, nozīmību dzīves karjeras nodrošināšanā, atklājot sociālās noslāņošanās konkrētās izpausmes, dažādu garīgo ieviržu esamību realitātē, vienlaikus

²¹ Томпсон Д.Л., Пристли Д. Социология. – Львов, 1998. – С. 223.

parāda izglītības vietu sabiedrisko attiecību sistēmā, tās funkcionālo nozīmību. Šī vispārējā atskaites sistēma rada iespējas aplūkot arī atsevišķus izglītības sistēmas iekšējās darbības mehānismus no socioloģisko zināšanu specifikas viedokļa. Sarežģīti veidotā izglītības institūta struktūra modernajā pasaulē nosaka pietiekami plašu pētījumu horizontu empiriskā un teorētiskā līmenī.

Izglītības institūtam mūsdienu sabiedrībā visu laiku ir jāatrod līdzsvars starp zināšanu un praktisko iemaņu apguves autonomiju, to atbilstību sistēmas iekšējām likumsakarībām un darba tirgus izvirzītajām prasībām. Izglītības sistēma vairāk ir orientēta uz stratēģisku sociālas nozīmes uzdevumu risināšanu, tai nereti ir arī pašpietiekamības izpausmes – zināšanu vērtības apliecinājums, nepietiekami ievērojot sabiedrības aktuālās ekonomiskās dzīves prasības. Savukārt darba tirgus nereti izvirza īslaicīgas konjunktūras tipa pretenzijas pret eksistējošās izglītības piemērotību atsevišķu tautsaimniecisku jautājumu risināšanai. Relatīvi stabilos sociāli ekonomiskos apstākļos veidojas dinamisks līdzsvars starp minētajiem procesiem, bet t. s. tranzitsabiedrībās nereti pārsvarā ir visai šauras pragmatiskas intereses, kuras nesekmē neatņemamas akadēmiskās izglītības sastāvdaļas – pētnieciskā darba iemaņu – apguvi. Latvijā pēdējos piecos gados vislielāko jauniešu interesi rada iespējas apgūt menedžera un juridisko studiju programmas, cerot uz ātras profesionālās karjeras un laba atalgojuma saņemšanas iespējām. Pašreizējā tranzitsabiedrības darba tirgus konjunktūra sniedz zināmu apliecinājumu šīm cerībām. Problēmas rada tas, ka piedāvātās daudzās studiju programmas nespēj nodrošināt pietiekami kvalitatīvu akadēmisko un profesionālo izglītību. Negatīvās sekas var atklāties kā indivīda karjeras perspektīvu īstenošanā, tā sabiedrības tautsaimnieciskā potenciāla attīstībā.

Izglītības sistēmas statusu modernās sabiedrības priekšstatos lielā mērā nosaka tās finansējuma pamatprincipi. Saņemot lielākas vai mazākas dotācijas no valsts vai pašvaldību budžeta, izglītības sfērā strādājošie parasti nav apmierināti ar finansējuma apjomu. Savukārt lēmumu pieņēmēju – politiķu attieksme tiek pausta ievirzē pret izglītības darbiniekiem kā pret valsts līdzekļu patērētājiem, kuru darbības lietderīgums ir regulāri jāvērtē. Optimālā finansiālā atbalsta nodrošināšanai izglītības institūtam ir jākonkurē ar citām no tiešām vai pastarpinātām budžeta dotācijām atkarīgām sociālās realitātes sfērām (veselības aprūpe, zinātne, kultūra u.c.).

Izglītības loma sabiedrībā izpaužas arī tādā jautājumu lokā, kurš atbilst politiskās socioloģijas kompetencei. Mūsdienu pasaulē vara politiskus mērķus nereti cenšas sasniegt izglītības institūta ietvaros. Teikto visspilgtāk apliecina zināšanu satura pārspīlēta ideoloģizācija dažādos politiskos režimos, parasti totalitārisma apstākļos. Padomju Savienībā sociālo, lielā mērā arī humanitāro zinātņu sfērā principā tika izslēgta

dialoga iespēja pasaules uzskata un metodoloģiskā nozīmē, jo maršsma–ļeņinisma doktrīna bija atzīta par vienīgo patieso teoriju.

Politisku uzdevumu risināšanā dažkārt ir iesaistīta arī mācību procesa organizācija. Labi zināmi ir ASV valdības centieni pagājušā gadsimta septiņdesmitajos gados īstenot sabiedrības etnisko integrāciju, tiecoties mazināt sociāli ekonomisko un mentālo atšķirību radīto plaisu jau izglītības sistēmas pamatposmos. Tomēr šie valstiski virzītie integrācijas pasākumi radīja daudzus balto un melno iedzīvotāju konfliktus, nelabvēlīgu sociālpsiholoģisko klimatu skolās. Būtiskus šīs ieceres pozitīvus rezultātus nav viegli saskatīt.

Apmēram tajā pašā laikā Padomju Latvijā tika veidotas tā saucamās divplūsmu skolas, apvienojot vienā izglītības iestādē latviešu un krievu valodā zināšanas apgūstošus skolēnus. Ideoloģiskais uzdevums nodrošināt tautu draudzības principa īstenošanu visumā netika pildīts, drīzāk bija radīti apstākļi sadzīves konfliktiem uz atšķirīgu etniski politisko ieviržu pamata. Atjaunotajā neatkarīgajā Latvijas valstī jautājums par mācību procesa valodu ir apliecinājis savu pārspīlēti politisko nozīmību. Tas lielā mērā ir kļuvis par partiju spekulatīvo interešu apmierinājuma līdzekli, vienlaikus negūstot atbildi korektā sociālās situācijas analizē un izglītības stratēģijas noteikšanā.

Izglītības politiskā dimensija mūsdienu sabiedrībā nav noliedzama. Tomēr valsts varas mēģinājumi īstenot savus socializācijas mērķus ar izglītības satura noteikšanas un organizācijas palīdzību ir bijuši visai mazefektīvi. Vienkāršota ideoloģijas principu izmantošana izglītības administrēšanā nav devusi vēlamos rezultātus ne sabiedrības integrācijā, ne citu sociālās realitātes jautājumu risināšanā.

Empīrisko socioloģisko pētījumu izvērsums izglītības institūta funkcionēšanas apzināšanā ietver arī tādus jautājumus kā atsevišķu kultūru un subkultūru mijiedarbība ar izglītības tradīcijām, ģimenes un skolas attiecības, pedagoga sociālais statuss sabiedrībā, dzimums un zināšanu saturiskās specifikas izvēle u.c. Šo centienu rezultātā iegūtās informatīvās bāzes visai plašā mozaīka ir pietiekami nozīmīga, tomēr mūsdienu sabiedrībā nepārprotami centrālais jautājums ir izglītības un sociālās nevienlīdzības savstarpējā nosacītība, kura izpaužas gan globālā, gan vienas valsts mērogā.

Pašreizējais ASV prezidents Dž. Bušs savu pienākumu izpildi vēlējās sākt ar centieniem mazināt ģimenes materiālā stāvokļa ietekmi uz bērniem pieejamās izglītības kvalitāti, finansiāli atvieglojot iespējas mazāk nodrošinātajiem zināšanas apgūt privātskolās, ja valsts finansētās skolas acīmredzami nespēj pildīt savu uzdevumu atbilstošā līmenī. Var, protams, šādu lēmumu uzskatīt par politisku populismu, tomēr neaizmirsīsim, ka tas ir izteikts atklāti liberāli orientētā valstī, kurā indivīda personīgā atbildība par saviem pienākumiem ir aksioma.

Sarežģītajā un nereti pretrunīgajā modernās sabiedrības vērtību pasaulē kvalitatīvas izglītības pieejamība ir nozīmīgs arguments kultūras konkurētspējai sociālajā realitātē. Protams, būtiski ir precizēt kvalitatīvas izglītības raksturojumu, jo nenoliedzama ir zināšanu humānā pašapliecinājuma un to sociāl tehnoloģiskā pielietojuma nesakritība. Arvien lielāka uzmanība ir jāpievērš arī izglītības kvalitātes formālajam aspektam – regulāri veiktie starptautiskie pētījumi par skolēnu zināšanu līmeni apliecina visai pieticīgo Latvijas pusaudžu un jauniešu zināšanu līmeni salīdzinājumā, piemēram, ar Austrālijas vai Beļģijas vienaudžu zināšanām. Socioloģiskā aspektā veidojas noteiktas prasības pret izglītības saturu un organizāciju konkrētas kultūras sasniegtajā vēsturiskās attīstības pakāpē. Rietumu pasaulē šīs prasības parasti izriet no vispārējās sabiedrības labklājības un demokrātijas vērtējuma. Pēcsociālisma sociālajā realitātē kā vēlamais modelis nereti tiek priekšstatīta ekonomiski attīstīto Eiropas, arī Ziemeļamerikas valstu prakse. To apliecina ne tikai izglītības institūta administratīvo reformu virzība, bet arī jaunās paaudzes lielas daļas nepārprotamā vēlme apgūt zināšanas kā profesionālās karjeras pamatu ekonomiskās labklājības sabiedrībā.

9. Darbs kā sabiedrības eksistences forma

Visā apzinātajā civilizācijas vēsturē cilvēks gribot vai negribot ir strādājis, lai nodrošinātu daudzveidīgu vajadzību apmierināšanu, parasti arī lai vismaz saglabātu vai paaugstinātu savu sociālo stāvokli sabiedrībā, nereti tiecoties apliecināt individuālās spējas – dažkārt ar mērķi meklēt cilvēka eksistences jēgas pamatu. F. Engelss uzskata, ka zināmā nozīmē darbs ir radījis pašu cilvēku, ļaujot sociālajai realitātei izdalīties no dzīvnieku pasaules. Vairumam cilvēku darbs ir galvenā aktivitāšu sfēra viņa dzīves laikā. Vēstures gaitā atšķirīga ir bijusi darba loma personības dzīvē, tā ir arī dažādi interpretēta sabiedrības priekšstats. Darbs ir ne tikai cilvēces eksistences pamatnosacījums, materiālo un garīgo ieguvumu avots, bet arī atšķirīgu vērtību orientāciju priekšnoteikums sabiedrības apziņā.

Socioloģiskajā aspektā šajā ievadkursā kā aptverošākie darba izpētes problēmu loki tiks skatīti trīs jautājumi. Pirmkārt, darbs un sociālā stratifikācija – dažādu ekonomikas institūtu ietvaros īstenotā darba satura, tā rezultātu izmantošanas ietekme uz sabiedrības noslāņošanas noteiktā politekonomiskā telpā. Neapšaubāma ir arī atgriezeniskā saikne, kura izpaužas vēsturiski iedibinātā sociālās stratifikācijas iedarbībā uz indivīda darba raksturu, viņa iespējām nodrošināt sev vēlamu dzīves standartu. Otrkārt, darba un brīvā laika attiecības. Tā ir joma, kura aptver cilvēka divu ikdienas dzīves pamatritmu saiknes. Kvantitatīvais patērētā laika apjoms šajās indivīda eksistences jomās, to attiecību raksturojums atklāj cilvēka esamības zināmas likumsakarības konkrētā sociālajā realitātē. Tomēr būtiskāks ir kvalitatīvais skatījums. Šis vērtējums ļauj izprast darba lomu cilvēka potenciāla īstenošanā, viņa izvēlēto mērķu realizācijā, iespējā apliecināt savus centienus dzīves kvalitātes nodrošināšanai. Treškārt, darba un bezdarba attiecību problēmas. Fakts, ka modernajā pasaulē daļai cilvēku nav viegli atrast darbu, liecina par nozīmīgu sociālās realitātes krīzi, jo ekonomiskā attīstība rada ilgstošu konfliktu ar indivīda pamattiesību ievērošanu. Bezdarbnieku sociāli demogrāfiskā struktūra uzskatāmi atklāj sabiedrības noslāņošanās izpausmes, kuras saasina pretrunas starp dažādām iedzīvotāju grupām, padziļinot to sociālā statusa nevienlīdzību.

Darbs neizbēgami ietver cilvēku sadarbību dažādās kooperācijas formās. Turklāt šīs kooperācijas līmenis civilizācijas attīstības gaitā kļūst arvien sarežģītāks, veidojot cilvēka lielāku atkarību no vienotā procesa tehnoloģiskajām likumsakarībām, tā rezultātiem. Šo rezultātu efektivitātē nereti veidojas strādājošo grupu kopīga ieinteresētība.

Mūsdienu sabiedrībā cilvēka vieta ekonomiskajā sistēmā ir viņa sociālā statusa galvenais noteicošais faktors. Vai indivīds ir darba devējs vai darba ņēmējs, vai viņš ir ražošanas pārvaldes dalībnieks un iekļaujas lēmumu pieņēmēju kopā vai ir galvenokārt izpildītājs; vai darba saturā dominē garīgais vai fiziskais komponents; kāda ir profesionālo iemaņu un spēju vieta darba tirgus konjunktūrā – šie un vēl citi apstākļi determinē cilvēka pozīciju sabiedrībā, viņa dzīves karjeras sociālo horizontu. Atšķirīgās iespējas ekonomisko attiecību hierarhijā, izpaužoties sociālajā stratifikācijā, veicina konkurences attiecību izvērsumu starp indivīdiem un sociālajām grupām, arī pretrunu un konfliktu tapšanu.

Vecāku piederība pie zināma sociālā slāņa lielā mērā nosaka cilvēka profesionālās karjeras iespējas, sākot jau ar izglītības ieguves apstākļiem. Sava loma ir arī ģimenē valdošajām vērtību orientācijām attieksmē pret darbu, tā saturu un prestižu.

Cilvēka potenciāla īstenošanu darba dzīvē ietekmē sociāli demogrāfiskie faktori. Mūsdienās sievietei joprojām nav vienlīdzīgas iespējas ar vīrieti savas profesionālās karjeras pretenziju realizēšanā, sabiedrībā kopumā sievietēm salīdzinājumā ar vīriešiem ir vidēji mazāks atalgojums par paveikto. Iespēja iekļauties ekonomiskajā sistēmā ir atkarīga no cilvēka vecuma. Dažkārt nevienlīdzību ikdienas aprītē rada indivīda etniskā piederība.

Darba problemātikas pamatievīrzes socioloģijā sākotnēji tika radītas K. Marksa, E. Dirkema, M. Vēbera apcerējumos, galvenokārt no dažādām metodoloģiskām pozīcijām pētot industrijas lomu sabiedrības dzīvē un sociālajās attiecībās.

K. Markss norāda, ka kapitālismā cilvēki ir juridiski brīvi un vienlīdzīgi, taču, ja viņiem nav ražošanas līdzekļu, tad šiem cilvēkiem, lai izdzīvotu, ir jāpārdod savs darbaspēks tiem, kuru īpašumā ir ražošanas līdzekļi, – kapitālistiem. Darba procesā tiek ne tikai atražota darbaspēka vērtība, bet arī radīta virsvērtība, kuru piesavinās ražošanas līdzekļu īpašnieki. Viens no būtiskākajiem sociālajiem raksturojumiem ir atsvešināšanās darba procesā. Indivīdam darbs ir ārējs, svešs, psiholoģiski nepatīkams, tā ir tikai nepieciešamība, lai varētu iegūt līdzekļus citu elementāro vajadzību apmierināšanai. K. Marksa darbos uzmanība vērsta uz to, ka strādnieks praktiski nevar ietekmēt savu darba organizāciju, viņš ir pārlieku attālināts no gala produkta un līdz ar to neaptver savu pūliņu vispārīgāku sociālo nozīmību.

Šis atsvešināšanās dimensijas nepārprotams apliecinājums ir amerikāņu inženiera Frederika Vinstona Teilora (*Taylor, 1856–1915*) un rūpnieka Henrija Forda (*Ford, 1863–1947*) priekšstatu īstenojums 20. gadsimta pirmajā pusē.

F. V. Teilors lika pamatus darba zinātniskajai organizācijai industrijā. Krasi ir nodalīts garīgais plānošanas, vadības darbs un fiziskais darbs pie konveijera. Strādniekiem saskaņā ar precīzām instrukcijām ir jāpilda monotons operāciju kopums. Nepieciešamības gadījumā nav nekādu problēmu jebkuru no viņiem aizvietot ar citu personu.

H. Fords radīja konveijera produkcijas pieredzi automobiļu ražošanā, kuru vēlāk pārņēma arī citās nozarēs. Līdz ar to veidojās arī masveida patēriņa tirgus, kurā dominē standartpreces. Mazais bizness zaudēja savas pozīcijas. Šāda masveida ražošana, gan zemākā tehnoloģiskā līmenī, bija raksturīga arī sociālistiskajai sabiedrībai. K. Marksa prognoze par darba atsvešinātā rakstura pārvarēšanu sociālismā un komunismā, kur valdošais ražošanas līdzekļu sabiedriskais īpašums veidotu ekonomisko pamatu darba humānā rakstura izvērsumam, acīmredzami nepiepildījās.

E. Dirkems atklāj tipisku funkcionālisma priekšstatu par industriālo sabiedrību. Šajā sabiedrībā valda nevis vienādība, bet gan atšķirīgais. Dažādo profesionālo lomu specifiskā funkcionēšana nodrošina sabiedrības vienotību, jo sabiedrības locekļi ir atkarīgi cits no cita prasmēm un veikuma, viņi ir ieinteresēti sekmīgā preču un pakalpojumu apmaiņā. Tas ir ekonomiskais pamats sociālai solidaritātei, tomēr nepieciešama ir arī morāles dimensija. Industriālā sabiedrība samazina tradicionālo vērtību un normu nozīmību, palielina individuālismu. Tādēļ tiek meklēti sociālās vienotības ceļi morāles regulu ievērošanā, lai koordinētu sabiedrības realitātes funkcionēšanu, ievērojot citu indivīdu intereses.

M. Vēbera metodoloģiskā ievirze ļauj skatīt cilvēka ekonomisko darbību plašākā sociālā un kulturoloģiskā kontekstā. Plaši pazīstams ir vācu sociologa kapitālisma izpētes pamatuzdevums – atklāt ražojošā buržuāziskā kapitālisma rašanos, kurš balstās uz brīvā darba racionālu organizāciju. Racionāla darbība, kura sakņojas sociālu, reliģisku, politisku vērtību tiešā vai pastarpinātā apzināšanā, izpaužas konkrēti vēsturiskās ekonomiskās aktivitātēs. To mērķis ir gūt peļņu atbilstoši šī ražošanas veida nosacījumiem.

Darba socioloģiskajā skatījumā galvenokārt ir ņemta vērā kapitālisma ekonomiskā sistēma, vien epizodiski salīdzinājumam izmantojot ieskatu sociālisma realitātē vai iepriekšējos laikmetos. Taču kapitālisms ir daudzveidīgs savās izpausmēs, tajās mainīga ir arī darba rakstura struktūra dažādās dimensijās. Viens aspekts – attīstības gaitā ievērojami pieaug apkalpojošajā sfērā nodarbināto skaits attiecībā pret

rūpniecībā un lauksaimniecībā strādājošajiem. Otrs aspekts – industriālo sabiedrību pakāpeniski nomaina informatīvā sabiedrība. Modificējas arī daudzas kapitālisma ražošanai raksturīgās sociālās problēmas. Lielā mērā savu ietekmi atstāj tehnikas un tehnoloģijas progress – attīstītajās valstīs palielinās "balto apkaklišu" īpatsvars salīdzinājumā ar "zilajām apkaklītēm", lauksaimniecībā nodarbināto skaits parasti ir ap tuveni 5% no ekonomiski aktīvajiem iedzīvotājiem. Darba tirgus arvien vairāk globalizējas.

Daudzo atsevišķo darba socioloģisko problēmu vidū nozīmīgu vietu ieņem nosacīti subjektīvais faktors – strādājošo attieksme pret darbu. Tās pamatā lielā mērā ir apmierinātība ar veicamajiem uzdevumiem. Šo integrālo rādītāju veido vairāki komponenti – darba satura (rutinēts vai radošs, relatīvi patstāvīgs vai detalizēti reglamentēts u. tml.) vērtējums, tā sociālais prestižs, atbilstība personības agrīnās attīstības gaitā tapušajām iecerēm un dzīves plāniem, iespējas īstenot profesionālo karjeru, apmierinātība ar cilvēciskajām attiecībām darba procesā un, protams, atalgojumu. Viens no sarežģītākajiem jautājumiem, kurš dažādās intensitātes pakāpēs izpaužas Eiropas valstīs, ir dažu sociālo grupu atalgojuma neatbilstība to nozīmībai sabiedrības dzīvē. Piemēram, Latvijā skolotāju un medicīnas māsu atalgojums ir katastrofāli zems, kaut arī šo cilvēku atbildība par savu darbu citu sabiedrības locekļu priekšā ir pietiekami augsta. Niecīgas algas Latvijā ir arī kultūras infrastruktūrās strādājošajiem, zinātnes un sociālajiem darbiniekiem. Tiesa, jāņem vērā vispārējā ekonomiskā situācija, valsts un pašvaldību budžeta izdevumu daļas ierobežojumi, tomēr vienlaikus politisko lēmumu pieņēmēji vairāk vai mazāk apzināti balstās uz diviem apstākļiem. Pirmkārt, daudziem šo iepriekš minēto profesiju pārstāvjiem ir nenoliedzama interese par sava darba saturu, emocionāli pozitīva attieksme pret to, tādēļ izdarīt radikālas izmaiņas nodarbinātības raksturā psiholoģiski ne vienmēr ir viegli. Otrkārt, nav viegli pārkvalificēties un atrast labi atlotu darbu citā sfērā, īpaši, ja indivīda vecums ir 40 un vairāk gadu. Šos apstākļus varas pārstāvji veiksmīgi izmanto, parasti atvēlot tikai tādu darba algas paaugstinājumu, kurš labākajā gadījumā kompensē dzīves dārdzības palielināšanos.

Darba atalgojums, apstākļi, sociālā aizsardzība, zināmā mērā arī sabiedriskais prestižs – tas ir jautājumu loks, kurš ir konkurences un konfliktu objekts profesionālajām grupām, protams, arī atsevišķiem indivīdiem. Cilvēka iespējas ar atlotu darbu nodrošināt savas eksistences standartu noteiktā pozīcijā ekonomiskajā sistēmā veidojušās ilgstošā sociālo struktūru mijiedarbībā. Kaut arī vēsturiski mainīga, noteicošā dimensija šajā procesā ir darba devēju un darba ņēmēju attiecības.

Pretruna starp tiem, kuru rokās ir ekonomiskā un politiskā vara, un strādājošajiem ir risinājusies dažādās formās gadsimtiem ilgi. Pagājušajā

gadsimtā veidojušās šīs sociāli ekonomiskās dzīves nozīmīgās problēmas izpausmju pārvarēšanas metodes. Kapitālisma ekonomikas pašregulācijas mehānisms, tiecoties veidot darba devēju un darba ņēmēju stabilas attiecības dažādās pārvaldes modifikācijās, tomēr nespēj izvairīties no periodiskiem konfliktiem, kuri izpaužas streikos, ražošanas procesa daudzveidīgā sabotēšanā un citās strādājošo aktivitātēs. Jau pēc Pirmā pasaules kara streikus un citas protesta izpausmes galvenokārt organizējušas arodbiedrības – institūcijas, kurām jāaizstāv strādājošo sociāli ekonomiskās intereses. Arodbiedrību kā specifisku sabiedrisko attiecību regulatora loma laika gaitā ir būtiski mainījusies. Tagad tām ir lielāka nozīme sociāli atbildīgas politikas valstīs (visspilgtāk tas izpaužas Zviedrijā), krietni mazāka – liberāli orientētas politikas sabiedrībās (piemēram, ASV). Raksturīgi, ka postsociālisma zemēs arodbiedrības, zaudējot savu faktisko valsts pārvaldes institūcijas vietu, desmit gadu laikā praktiski nav spējušas atrast "funkcionālo nišu" sabiedrībā. 20. gadsimta nogalē izpaužas vispārēja arodbiedrību lomas samazināšanās, kuru nosaka gan šī sociālā institūta pārspīlēta birokratizācija, gan arī ekonomiski procesi – klasisko rūpniecības nozaru, arodbiedrību tradicionālā ietekmes avota, nozīmes samazināšanās un starptautiskās konkurences attīstība.

Darba process 20. gadsimtā atklāj daudzveidīgu konkurences un kooperācijas formu mijiedarbību tehnoloģiskā, ekonomiskā, sociālā aspektā. Arvien daudzveidīgāks kļūst arī vērtīborientējošais skatījums uz darba lomu un tā rezultātiem, ņemot vērā "ēnu ekonomikas" izvērsumu, bet jo īpaši – nelegālo un atklāti noziedzīgo biznesu.

Sociālajā realitātē darbs ir saistīts ar brīvo laiku. Cilvēka brīvā laika socioloģiskā izpratne ietver dažādus aspektus. Īsumā raksturosim divus no tiem. Pirmais aspekts aplūko indivīda diennakts režīmu – brīvo laiku veido tās stundas, kuras paliek pāri no algota darba pienākumu veikšanas, pārvietošanās no dzīvesvietas uz darbu un atpakaļ, bioloģisko vajadzību (ēšana, naktsmiers u. c.) apmierināšanas, saimniecisko pienākumu izpildes mājās, iepirkšanās un citiem sadzīves uzdevumiem. Otrais skata brīvo laiku kā cilvēka ikdienas daļu, kurā ir iespējams īstenot indivīda brīvo izvēli. Tas ir laiks, kurā cilvēkam nav jārēķinās ar savu pienākumu – reālu, dažkārt arī iedomātu – izpildi. Otrais aspekts gan ir krietni grūtāk izmantojams empīriskos pētījumos, tomēr tas savā vispārīgākajā interpretācijā dod iespēju elastīgāk skatīt to faktu, ka liela sabiedrības daļa (pensionāri, mājsaimnieces, skolnieki u. c.) neveic algotu darbu, bet pilda citus ikdienišķus pienākumus.

Protams, nozīmīgs ir kvantitatīvais raksturojums – kāds ir brīvā laika apjoms, vai tas ir pietiekams, lai atjaunotu cilvēka darbību un ļautu kaut minimāli īstenot personības intereses un vēlmes izvēlētajā sfērā. Šajā raksturojumā atklājas arī vairākas sociālas problēmas.

Sieviete vairāk nekā vīrietis patērē laiku mājsaimniecības uzturēšanai, bērnu apkopšanai. Cilvēkam ar visai zemu atalgojumu pamatdarba vietā nākas meklēt papildus darba vietas, lai nodrošinātu savu un savas ģimenes vajadzību apmierināšanu.

Brīvā laika pavadīšanas saturu lielā mērā nosaka cilvēka materiālais stāvoklis. Sociāli noslāņotā sabiedrībā šī iespēju amplitūda ir plaša – no brīvdienu pavadīšanas prestižās ārvalsts izklaides vietās līdz pastaigai dzīvesvietai tuvumā esošā parkā. Brīvā laika izmantošanas veids atklāj sociālo slāņu uzvedības stereotipus atbilstoši materiālajam stāvoklim un sociālpsiholoģiskajām ievirzēm. Šie stereotipi apstiprina sociālo slāņu nošķirtību izvēju sfērā. Savu ietekmi brīvā laika pavadīšanā atstāj arī masu kultūras stereotipi un ekonomiskās varas iespējas manipulēt ar cilvēka izvēli. Sabiedrības dzīves plašā komercializācija Rietumu pasaulē ir radījusi noteiktu dzīves stila izpratni, kurai atbilstoši savai sociālajai pozīcijai un statusam brīvā laika izmantošanā pakļaujas indivīds, ne tikai materiālo nosacījumu vadīts, bet arī slēptā vai atklātā sociālpsiholoģiskā konformisma ietekmē.

Ierastais dalījums darba un brīvajā laikā liek ievērot vēl vienu būtisku niansi. Darbu nevar viennozīmīgi saistīt ar atalgojuma saņemšanu vai nesaņemšanu. Cilvēks var pildīt pienākumus bērnu audzināšanā, veltīt pūles radošām aktivitātēm mākslā vai zinātnē, negūstot materiālo kompensāciju. Indivīda brīvajai gribai ir pietiekami daudzveidīgas izpausmes iespējas, ja vien cilvēkam izdodas pārvarēt savas subkultūras bieži vien stereotipisko domāšanas stilu, iegūstot atbrīvotu skatījumu uz savu humānā potenciāla apliecināšanu garīgās vai praktiskās aktivitātēs.

Iespējas pildīt algotu darbu materiālās eksistences un intelektuālo vajadzību apmierināšanai ir pietiekami nozīmīgs cilvēka dzīves faktors, kurš empīriskā aspektā ir visai skaidri priekšstatāms, lai varētu izdalīt bezdarba problēmu. Oficiālo bezdarba statistiku fiksē valsts institūcijas, pamatojoties uz cilvēku iesniegumiem un atbilstošiem likumdošanas nosacījumiem. 20. gadsimtā bezdarbs kļuva par aktuālu sociālu un politisku problēmu. Ekonomiskās attīstības likumsakarību ietekmē tā apjoms noteiktos laika periodos ir visai atšķirīgs, trīsdesmitajos gados bezdarbs ieguva līdz tam nebijušus apjomus, arī gadsimta nogalē tas bija visai noturīgs.

Bezdarba līmenis atšķiras dažādās valstīs, arī vienas valsts robežās ir ievērojamas atšķirības atkarībā no tautsaimnieciskām aktivitātēm reģionā. Latvijā pēdējos gados oficiālais bezdarbnieku skaits ir 7–9% no ekonomiski aktīvajiem iedzīvotājiem, bet Rīgā un Ventspilī šis rādītājs ir krietni mazāks, turpretim Latgalē – ievērojami augstāks, dažviet pat pāri 20%. Jāņem gan vērā oficiālās statistikas nosacītais raksturs. Ne visi cilvēki dažādu iemeslu dēļ reģistrējas kā bezdarbnieki. Dažkārt

iztika tiek pelnīta nelegālā darbā. Nevajadzētu aizmirst arī sociāli degradējušos sabiedrības daļu (narkomāni, hroniskie alkoholiķi, nereti arī indivīdi, kuri izcietuši sodu labošanas darbu iestādēs) – bez īpašas rehabilitācijas sistēmas darbības šie cilvēki praktiski nav spējīgi veikt algota darba pienākumus.

Samērā augsts bezdarba līmenis Rietumu sabiedrībā saglabājas jau divus gadu desmitus, un pagaidām īpašus panākumus nav devuši dažādu valdību mēģinājumi to samazināt. E. Gidens savā Oksfordas Universitātē lasītajā lekciju kursā min iespējamus cēloņus šādai situācijai.

1. Starptautiskās konkurences saasināšanās tajās rūpniecības nozarēs, kuras tradicionāli ir bijušas Rietumu uzplaukuma avots.

2. Pasaules ekonomikas lejupslīde, kuras sākumu veicināja naftas krīze 1973. gadā. Tā nav pārvarēta līdz pat mūsu dienām.

3. Mikroelektronikas pielietojuma izplatība, kura samazināja darba vietu skaitu.

4. To sieviešu skaita pieaugums, kuras vēlas strādāt algotu darbu. Līdz ar to palielinās konkurence uz ierobežotu darba vietu skaitu.

E. Gidens arī izsaka pieņēmumu, kādēļ ASV salīdzinājumā ar Lielbritāniju bezdarba apjoms ir ierobežots sekmīgāk. Ekonomiski stabili un varenai valstij tirgū ir priekšrocības konkurencē ar vājāku nacionālo tautsaimniecību. Nav izslēgts arī, ka plaši attīstītais pakalpojumu sektors ASV sniedz lielākas iespējas darba vietu nodrošināšanā salīdzinājumā ar valstīm, kurās lielāks ir rūpniecībā nodarbināto īpatsvars.²²

Pietiekami plašā bezdarba izplatība rada negatīvas sociālās sekas. Cilvēki, kuriem ilgstoši neizdodas atrast darbu, papildina nabadzīgo iedzīvotāju slāni, viņu ienākumi neļauj apmierināt pat minimālo materiālo vajadzību kopumu. Bezdarbs negatīvi ietekmē cilvēka sabiedrisko pašapziņu, mazinās sociālo kontaktu apjomu un intensitāti. Individīdam kļūst sarežģīti organizēt savu dzīves ritmu. Pietiekami plaši izplatīts bezdarbs rosina sociāli depresīva slāņa veidošanos sabiedrībā, tas ir saistīts ar laulību šķiršanu, pašnāvību skaita pieaugumu, arī nepamatotām agresivitātes izpausmēm. Turklāt bezdarba draudi ietekmē arī tos strādājošos, kuri atrodas "riskā zonā", t. i., kuriem ir visai reālas iespējas zaudēt darbu. Šie cilvēki pārāk daudz domā par savas pozīcijas saglabāšanu, nevis iespējamo augšupejošo sociālo mobilitāti.

Tāpat kā A. Gidensam, arī šo rindu autoram ir grūti prognozēt panākumus bezdarba līmeņa samazināšanā pārskatāmā nākotnē.

²² Гидденс Э. Социология. – Москва, 1999. – С. 474.

10. *Deviantā uzvedība un sociālā kontrole*

Pirmajā nodaļā jau tika minēta sociālās kontroles loma sabiedrības sakārtotības īstenošanā. Sabiedrības sakārtotība izpaužas sociālo normu kopuma ievērošanā. Šis kopums tieši vai pastarpināti pamatojas lielākās cilvēku daļas atzītās vērtībās. Vienlaikus ikdienā indivīdu un grupu darbībā ir vērojami nemitīgi sociālo normu pārkāpumi. Dažāda rakstura novirzes no grupā vai sabiedrībā pieņemtajām sociālajām normām cilvēku aktivitātēs veido devianto uzvedību jeb devianci.

Gandrīz ikviens no mums savā dzīvē ir pārkāpis kādas normas.

Sociālās normas ir dažādas, un daudzveidīgi var būt arī to neievērošanas gadījumi – alkohola lietošana nepilngadīgā vecumā, ārpuslauību dzimumsakari, braukšana bez biļetes sabiedriskajā transportā. Devianta uzvedība ir raksturīga arī atsevišķām grupām attiecībā pret sabiedrībā pieņemtajām normām. Spilgts piemērs šajā ziņā ir kāda Japānas sekta, kura pirms dažiem gadiem savas subkultūras priekšstatu ietekmē īstenoja plašu terora aktu, izplatot indīgas gāzes metro stacijā.

Deviances kritēriji ir mainīgi. Viduslaiku Eiropā ateistiskas pārliecības paušana nepārprotami tika uzskatīta par sabiedrības dzīves normu pārkāpumu, mūsdienās Vecajā kontinentā tā jau ir gluži normāla parādība. 20. gadsimts spilgti parādīja dažādu ideoloģiju ietekmi uz deviantas uzvedības izpratni. 1905. gada revolūcijas laikā latviešu kaujinieku veiktās bruņotās laupīšanas bankās, lai iegūtu līdzekļus cīņas turpināšanai, tika uzskatītas par kriminālnozieģumiem. Padomju varas gados šī rīcība retrospektīvi tika ne vien pilnībā attaisnota kā cīņas epizode, bet pat heroizēta. Vēstures interpretācija parāda arī modernā laika sociālo normu izpratni. Deviances traktējums ir atkarīgs no sabiedrības stāvokļa. Miera laikos reti kuram šaubas izsauks apgalvojums, ka slepkavība ir spilgts deviantas uzvedības paraugs. Kara gados tā ir akceptēta rīcība. Deviances kritēriji ir atkarīgi no subkultūras atzītajām vērtībām un normām, kuras nereti atšķiras no sabiedrības lielākās daļas viedokļa. Šī situācija labi atklājas dažādajā vieglo narkotiku lietošanas vērtējumā.

Sociālo normu veidošanos un funkcionēšanu determinē dažādu kultūras, ekonomisko, politisko un sociālo dzīves apstākļu mijiedarbība.

Tomēr šīs normas vienmēr ir arī savdabīgas vienošanās rezultāts, vairākuma viedokļa izpausme visas sabiedrības vai kādas grupas subkulturālās līmenī. Individīdiem var būt atšķirīga tolerances pakāpe attieksmē pret sociālajām normām – gan apziņā, gan praktiskajā darbībā no kādas normas pilnīga nolieguma līdz pat tās jēgpilnas eksistences atzīšanai.

Deviantās uzvedības raksturojumā zināmu precizējumu var sniegt normu pārkāpuma saistība ar vērtību priekšstatiem. Pašas sociālās normas var balstīties dažāda līmeņa vērtīborientācijās. Šīs apstākļi ietekmē sabiedrisko rezonansi konkrētas deviances gadījumā. Cilvēks savās aktivitātēs var neievērot kādas sociālajā vidē ikdienā ierastas normas. Ja tās nenonāk pretrunā ar atzītajām, pietiekami nozīmīgām vērtībām hierarhiskajos priekšstatos, tad šāda rīcība parasti tiek uzverta diezgan toleranti. Dažādi indivīda vaļasprieki, kuri neatbilst sociālajās normās ietvertajiem uzvedības stereotipiem, īpaši, ja tie nerada apgrūtinājumu mikrovidei, parasti netiek uzverti pārāk negatīvi, vismaz pret tiem nevēršas praktiska pretreakcija. Cita situācija veidojas tad, kad cilvēka darbība nonāk pretrunā ne tikai ar ierastajām uzvedības normām, bet neatbilst arī sabiedrības vairākuma atzītajām vērtībām. Visraksturīgāk tas izpaužas situācijās, kad īstenojas agresivitāte pret līdzcilvēku īpašumu, veselību, dzīvību. Ja agresivitāte pārkāpj likumdošanas pantus, tad šī negatīvā deviance jau attiecas uz noziedzības sfēru.

Deviantajai uzvedībai, dažkārt arī tās sabiedriski negatīvākajai izpausmei – noziedzībai jau no 19. gadsimta otrās puses zinātnieki ir mēģinājuši atrast cēloņus. Turklāt tie ir meklēti vienā zinātnes kompetences sfērā, abstrahējoties no deviances iespējamās deternizācijas daudzveidības, līdz ar to jau *a priori* radot zināmu vienpusību skaidrojumā.

Noziedzības cēlonības bioloģiskās interpretācijas pamatlicējs ir itāliešu ārsts Čēzare Lombrozo (*Lombroso, 1826–1909*). Viņš uzskatīja, ka šādas sociāli negatīvas cilvēka darbības pamatā ir viņa bioloģiskā konstitūcija. "Kriminālais tips", kuru varot atpazīt pēc ārējām ķermeņiskām īpatnībām, esot cilvēciskās degradācijas rezultāts zemākā evolūcijas pakāpē. Atsevišķi cilvēki ģenētiski manto noziedzīgas darbības noslieces. 20. gadsimta četrdesmitajos gados amerikāņu zinātnieks Viljams Šeldons izveidoja indivīdu fizisko klasifikāciju. Viens no viņa aprakstītajiem trim tipiem – aktīvais, muskuļotais cilvēks – ar lielāku varbūtību var kļūt par noziedznieku nekā abi pārējie. Pagājušā gadsimta otrajā pusē samērā populāri bija mēģinājumi skaidrot cilvēka kriminālos pārkāpumus ar liekas Y hromosomas esamību. Kaut arī bioloģiskā interpretācija ir radījusi diezgan lielu interesi, tā ir izsaukusi arī kritiskus zinātniskus vērtējumus.

Visai bieži ir sastopama arī noziedzības cēlonības psiholoģiskā interpretācija. Diezgan ierasti ir mēģinājumi meklēt deviantās uzvedības pamatu intelektuālās attīstības aizturēs, personības emocionālā komponenta nepietiekamā izvērsumā. Interesantāku skatījumu sniedz Z. Freida psihoanalītiskā koncepcija. Kaut arī austriešu zinātnieks nav devis tiešu skaidrojumu kriminālajām aktivitātēm, viņa teorija paver savdabīga skaidrojuma iespējas. Dažādas traumas agrīnajā personības attīstības posmā rada pamatu vēlākās deviantās uzvedības izpratnei. Sava nozīme ir arī cilvēka vainas izjūtai – vēlmei tikt sodītam par savu destruktīvo darbību.

Psiholoģiskā un arī bioloģiskā interpretācija pauž orientāciju meklēt noziedzības cēloņus indivīda novirzēs no sabiedrībā pieņemtā normālā stāvokļa. Socioloģiskais skatījums mēģina skaidrot šīs civilizācijas negācijas nosacītību sociālajā makrovidē un mikrovidē.

Socioloģiskās interpretācijas pirmsākums ir E. Dirkema anomijas teorija, kura apraksta sociālo attiecību dezorganizāciju sabiedrībā kā pamatu deviantai uzvedībai. Sociālās normas ietekmē cilvēka uzvedību, ne tikai tieši regulējot viņa aktivitātes. Indivīds rēķinās ar to, ko var gaidīt no citiem un ko savukārt citi gaida no viņa. Šī dzīves pieredzē tapusi rutīna tomēr tiek satricināta radikālu ekonomisku, politisku, sociālu pārmaiņu laikā. Cilvēki atrodas "prāta neskaidrības" stāvoklī, viņiem trūkst ierastās orientācijas līdzekļu sociālo normu caurstrāvotajā realitātē. Veidojas arī vērtību vakuums – iepriekšējās ir noliegtas, bet jaunās vēl nav sevi apliecinājušas. Tāda situācija arī veido labvēlīgu pamatu deviantai uzvedībai.

Anomijas koncepciju pārveidojis amerikāņu sociologs Roberts Kings Mērtons, kurš uzskata, ka deviantas uzvedības pamatā ir pretruna starp sabiedrības kultūrā izvirzītiem darbības mērķiem un to sasniegšanas sociāli akceptētiem līdzekļiem. R. Mērtons sniedz arī vienu no pazīstamākajām deviantas uzvedības klasifikācijām, izmantojot iepriekš minētās pretrunas konceptuālu izvērsumu. Vienīgais cilvēka darbības veids, kuru neraksturo novirzes no sociālajām normām, ir pilnīgs konformisms. Tas ļauj saskaņot sabiedrībā atzītus mērķus un līdzekļus to sasniegšanai indivīda aktivitātēs. Cilvēks, izvēloties skaidru profesionālās karjeras mērķi un atzīstot eksistējošos sociālās realitātes "spēles noteikumus", varbūt šo saikni visspilgtāk atklāj ierēdņa darbībā, tiecas nepārkāpt sabiedrības normu stereotipiskos nosacījumus. Viņš ir šīs struktūras tipisks elements. Otrs iespējamais aktivitātes veids ir inovācija. Indivīds atzīst sabiedrības izvirzītos mērķus, tomēr neakceptē līdzekļus to sasniegšanai, jo neredz iespējas gūt panākumus tradicionālā ceļā. Postsociālisma zemēs, arī Latvijā primitīvā liberālisma ideoloģija rosināja katram indivīdam pašam nodrošināt savu labklājību.

Līdzekļu izvēle nereti ir nelikumīga – korupcija, naudas izspiešana, zagšana. Trešajam darbības tipam – rituālistam raksturīga vienalīdzība pret sabiedrības izvirzītajiem mērķiem, taču nav iebildumu pret to saņemšanas līdzekļiem. Cilvēkam ne tikai neinteresē vispārējie kultūras nosacītie darbības uzdevumi, tie izraisa pat nepatiku, tomēr viņš tiecas izpildīt savas funkcijas līdz galam, dažkārt absurdās aktivitātēs. Ceturtais uzvedības veids pauž gan sociāli akceptēto mērķu, gan līdzekļu noliegumu. Tas izpaužas marginālo grupu (narkomāni, hroniskie alkoholiķi, recidīvistu) dzīvesveidā.

Deviantu uzvedību nevar aplūkot tikai kā negatīvu parādību. Mēģinājumi mainīt politisko sistēmu vai radīt jaunievedumus kādās citās dzīves jomās valdošajā pieņēmumu sistēmā tiek aplūkoti kā novirzes no eksistējošās sabiedriskās kārtības. Vāclava Havela aktivitātes sociālistiskajā Čehoslovākijā bija novērtētas kā noziedzīgas darbības.

Gunāra Astras un citu disidentu pretošanos okupācijas režīmam, arī "Helsinki 86" grupas publicitātes mēģinājumus padomju vara nepārprotami traktēja kā nosodāmu deviantu uzvedību. Jāatzīst gan, ka socioloģijā visbiežāk tiek skatītas negatīvās novirzes no sociālo normu ievērošanas attiecībā pret vispārcilvēcisko vērtību nozīmi. Deviances kritēriju argumentēšanai ir izmantoti veselajam saprātam, šim ikdienas apziņas racionalizējumam, atbilstoši negatīvās darbības piemēri – slepkavības, izvarošanas, atklātas zādzības.

Socioloģiskais redzējums nenoliedz psiholoģiskā faktora nozīmību noziedzības cēloņu skaidrojumā, it īpaši attiecībā uz atsevišķiem likuma pārkāpuma veidiem. Tomēr noteicošās, statistiski nozīmīgās saikarības tiek meklētas sociālās mikrovides un makrovides apstākļos. Vispārējos noziedzības eksistences pamatus vairāk gan var apcerēt sociālfilozofiskā un sociālantropoloģiskā aspektā. Noziedzība, kura īstenojas narkomānijas vidē, ir atkarīga no cilvēka dabā meklējamām novirzēm un neapturamas vēlmes gūt lielu peļņu, izmantojot šo antropoloģisko nosacītību. Ienākumi no narkotiku tirdzniecības ir ārkārtīgi lieli, tie sekmīgi konkurē ar naftas un ieroču biznesa panākumiem, tādēļ nav pamata cerēt, ka pārskatāmā nākotnē izdosies jūtami ierobežot šo noziedzības sfēru. Socioloģijas kompetences lokā vairāk ietilpst likumpārkāpumu analīze noteiktā sociālā telpā un laikā, korelatīvu saikņu meklēšana starp deviantu uzvedību un dažādiem sociāliem slāņiem, grupām.

Lai neradītu virspusējus pieņēmumus, empīrisko datu izvērsta analīze ir nepieciešama atbilde uz daudziem jautājumiem: kādēļ Islandē vai Šveicē ir tik zems izdarīto noziegumu, it īpaši smago likumpārkāpumu īpatsvars attiecībā pret iedzīvotāju daudzumu salīdzinājumā ar vairākām citām ekonomiski attīstītām Rietumu demokrātijas valstīm? Kādēļ daudz

biežāk likumpārkāpumus izdara vīrieši, nevis sievietes? Kādi ir konkrētie mehānismi īpašu kriminogēnu rajonu izveidei urbanizētā vidē?

Socioloģiskajā literatūrā ir zināmi atsevišķi deviantās uzvedības skaidrojumi. Kulturoloģiskā doktrīna uzskata, ka novirzes darbībā no sociālajām normām veidojas tādēļ, ka indivīds ir iekļāvies savai subkultūrai raksturīgos aktivitātes stereotipos, kuri ir pretrunā ar sabiedrībā valdošo vērtību sistēmu. Šo pretrunu cilvēks nereti mēģina risināt, ar vairāk vai mazāk agresīvu rīcību noliedzot dominējošās vērtības. Stigmatizācijas koncepcija aplūko devianto uzvedību kā mijiedarbību starp cilvēkiem, kuriem piemīt novirzes, un cilvēkiem, kuriem to nav. Šo dalījumu veido tradicionālajās normās dominējošās sabiedrības daļas, morāles ieviržu noteicēju iespējas didaktiski novērtēt citu indivīdu darbību kā deviantu. Indivīdam, izdarot pirmos sociālo normu pārkāpumus, jau tiek piešķirts stereotipisks negatīvs statuss, tā ir "zīmes piestiprināšana". Vēlāk cilvēks pats pieņem šo sociālo novērtējumu, apzinoties sevi kā likumpārkāpēju.

Šīs socioloģiskās interpretācijas akcentē visai nozīmīgu, tomēr tikai vienu negatīvās deviantās uzvedības aspektu. Visai plašs empīrisko datu uzkrājums, ietverot arī sociālo statistiku, visai daudzas specifiskas hipotēzes ļauj izprast ne vienu vien sakarību, kaut arī noziedzības socioloģiskā skatījuma kopainas versija vēl tikai veidojas. Šī jautājumu loka interpretācijā, tāpat kā daudzās iepriekš skatītajās problēmās, vēlreiz parādās pretruna starp teorētiskiem socioloģiskiem atzinumiem un vēlmi atrast skaidrojumu sociālajā realitātē sastopamām daudzveidīgām parādībām, arī dažādām indivīda vai grupas deviances izpausmēm.

Tā kā gandrīz ikviens indivīds vairāk vai mazāk bieži pārkāpj dažādas sociālās normas, tad kontroles mehānismi sabiedrībā ir izvērsti plašā amplitūdā. Šī darba ievadā minētā neformālā kontrole, kura galvenokārt īstenojas ikdienas saskarsmē mikrovidē, pastarpināti arī masu mediju un citu institūciju aktivitātēs, pārsvarā attiecas uz gadījumiem, kad nav pārkāptas tiesiskās normas. Biežāk lietotie paņēmieni ir atzinīga vai negatīva vērtējuma paušana cilvēka rīcībai, centieni mērķtiecīgi mainīt viņa uzskatus un pārlicību.

Sabiedrībā pieņemtās likumdošanas pārkāpumu apkarošanā darbojas valsts represīvā un tiesu sistēma. Tās uzdevums ir saglabāt sabiedrībā noteiktu sakārtotību. Vienlaikus valsts atbilstošās institūcijas tiecas izmantot rehabilitācijas mehānismu attiecībā pret tiesību normu pārkāpējiem, mēģinot veidot priekšnoteikumus šo indivīdu lojalitātei attiecībā pret pieņemto sabiedrības kārtību pēc soda izciešanas. Dažkārt gan brīvības atņemšana vairāk pilda citu funkciju – izolēt no sabiedrības indivīdus, kuri ir izdarījuši smagus noziegumus, turklāt nereti

atkārtoti un vairākkārt, lai aizsargātu no iespējamās vardarbības citus cilvēkus, kuri nekad nav pārkāpuši likumus.

Īpašu jautājumu loku jau vairāku gadsimtu garumā tiesiskā, ētiskā, socioloģiskā aspektā veido nāvessoda problēma. Īpaši tā aktualizējas 20. gadsimta nogalē, kad Rietumeiropā, kurā šī sankcija ir atcelta, politiskā vara humānisma vārdā aktivizē kampaņu pret nāvessodu. Raksturīgi gan, ka daudzās valstīs, kurās ir atcelts nāvessods, sabiedrības vairākums neatbalsta šo lēmumu. Ne vienmēr tā ir atbilstības jūtu ietekme vai emocionāla reakcija uz īpaši nežēlīgiem un ciniskiem noziegumiem. Nāvessods visumā neietekmē noziedzības līmeni, tomēr tā noliedzēji nav arī parādījuši to, kā vara spēj nodrošināt iedzīvotāju cieņas un dzīvības aizsardzību. Valsts nevar noliegt neviena indivīda tiesības uz dzīvību, lai kāds arī būtu viņa pārkāpums. Tomēr valstij ir arī jānodrošina upuru – nereti bērnu, sieviešu, vecu cilvēku – tiesības. Pēdējos gadu desmitos gan nav izdevies ierobežot turpmāku noziedzības izvērsumu, agresivitātes arvien plašākas izpausmes.

Cits deviances veids izpaužas psihiski slimu cilvēku uzvedībā. Tā nav tikai medicīniski risināma problēma, bet arī sociāls jautājums. Valsts institūciju un sabiedrības attieksmē pret garīgi slimiem indivīdiem atklājas tās sociālās organizētības un cilvēciskās tolerances pakāpe.

Nepārprotamas deviantas uzvedības veids ir pašnāvība. Savā 19. gadsimta beigās publicētajā darbā "Pašnāvība" E. Dirkems sniedz šīs sociālās parādības analīzi socioloģiskā skatījumā. Nenoliedzot psiholoģiskā redzējuma nozīmību, franču zinātnieks tomēr atzīst, ka socioloģija var sniegt savu specifisku izpratni, būtiski papildināt esošo skaidrojumu. Šis izziņas veids ļauj izprast, kādēļ atšķirīgs ir pašnāvību skaits dažādās sabiedrībās. E. Dirkems aplūko noteiktas, kādā sabiedrībā dominējošās reliģijas ietekmi uz pašnāvību skaitu sociālajā realitātē. Jūdu reliģijas piekritēju vidē tiek izdarīts mazāk pašnāvību nekā katoliskajā vidē, savukārt katoļi retāk īsteno šo savas dzīves pašnolieguma aktu nekā protestanti. Jebkura tradicionālā reliģija noliedz cilvēku labprātīgu vēlmi šķirties no šīs pasaules, tādēļ atšķirības pašnāvību skaitā varētu noteikt pakāpe, kādā indivīdu pasaules uztvere un pasaules izjūta ir atkarīga no viņu reliģiskās kopienas. Savukārt pašnāvību skaitu etnisko grupu skatījumā neietekmē psihisko saslimstību īpatsvars. Jāatzīst, ka 19. gadsimtā reliģiskā pārliecība bija salīdzinoši nozīmīgāks cilvēka rīcības motivācijas faktors.

Pašnāvību skaitu ietekmē arī radikālas izmaiņas sabiedrībā. E. Dirkems norāda, ka karš samazina pašnāvību skaitu. Kad 1866. gadā sākās karš starp Itāliju un Austriju, pašnāvību skaits abās valstīs samazinājās par 14%. Vēlākā Eiropas sabiedrības attīstība apstiprināja šo franču zinātnieka atzinumu. Acīmredzot radikālu politisku pārmaiņu

laikā indivīds sevi lielākā mērā identificē ar sabiedrības kopējām ievirzēm un noskaņojumu. Pašnāvību skaita samazināšanās var raksturot arī iecerētas pozitīvas pārmaiņas sabiedrībā, kuras sniedz cerības savas dzīves uzlabošanai ne vienam vien indivīdam.

Ir vēl vairākas korelatīvas sakarības, kuras minējis jau E. Dirkems vai kuras atklātas un precizētas vēlākos socioloģiskajos pētījumos, – pašnāvības biežāk izdara vientuļi, nevis ģimenes cilvēki, krietni vairāk labprātīgi no dzīves aiziet vīrieši nekā sievietes (mūsdienu Eiropā aptuveni četras reizes biežāk) u.c.

E. Dirkems aplūko pašnāvību daudzuma atkarību no indivīda un sabiedrības attiecību rakstura. Franču zinātnieks šajā sociālajā skatījumā izdala četrus pašnāvnieka tipus. Pirmais ir altruistiskais. Šie cilvēki ir tik cieši integrēti mikrovidē vai makrovidē, ka ir gatavi ziedot savu dzīvību ģimenes vai valsts labā. Otrais – fatālistiskais tips izpaužas situācijās, kad indivīds ir pilnībā pakļauts varas režīmam un neredz pozitīvas izmaiņas iespējamību nākotnē. E. Dirkems atzīst, ka modernajā pasaulē šādi gadījumi ir visai reti, tie vairāk attiecas uz pagātņi – vergu stāvokli. Trešais ir anomiskais tips. Tas atklājas situācijās, kad sabiedrība nepietiekami regulē indivīda rīcību. Krasu ekonomisku izmaiņu apstākļos, sabrūkot tradicionālajām vērtību un normu sistēmām, mazinoties indivīda sociālajai aizsardzībai, cilvēks jūtas apjucis un neaizsargāts. Ceturtais – egoistiskais tips pauž cilvēka nepietiekamu integrāciju sabiedrībā. Tie ir indivīdi, kuri ir vientuļi starppersonisko attiecību kopumā, viņi nav arī atraduši savai darbībai nozīmīgu makrovides vērtību kopumu. "Dieva nāve" rada dezorientācijas izjūtu pasaulē, grūtības atrast savu piederību kādai sociālās kopības formai.

E. Dirkema koncepcija ir gan izmantota kā metodoloģisks un teorētisks pamats vēlākiem pētījumiem, gan arī izraisījusi vairākus kritiskus iebildumus. Iespējams, lielāko interesi var radīt atzinums, ka pašnāvības fakta konstatācija nevar tikt uzskatīta par pilnīgi objektīvu kaut vai dabaszinātnisko zināšanu kritēriju nozīmē. Nāves cēloņu noteikšanā sava loma ir arī subjektīvajam faktoram – amatpersonas zināšanām, spējām atrast apliecinājumu pašnāvībai, nevis slepkavībai vai nelaimes gadījumam. Sociālās statistikas statuss nebūt nav tik neapšaubāms objektivitātes aspektā ne tikai attiecībā uz pašnāvībām, bet arī citiem deviantās uzvedības veidiem. Sociālajās zinātnēs faktus fiksējošiem spriedumiem ir savas izziņas īpatnības, kuru analītisks izvērtējums vēl ir jāizvērs un jākonceptualizē.

Ja empīriski acīmredzamus deviantās uzvedības piemērus neaplūko kā smagu kriminālnoziedzumu izdarīšanu, tad var atzīt, ka daudzos gadījumos, kad ir novirzes no sociālajām normām, pārkāpumu kritērijs ir meklējams pat ne sabiedrības iekšējās pieredzes nepieciešamā

sakārtotībā, bet veselā saprāta stereotipiskā vērtējumā. Nav viegli konceptuāli pamatoti atbildēt uz jautājumu: vai visaptverošais konformisms, šis stabilitātes garants, kurš pieļāvis 20. gadsimta sociālo šizofrēniju (it bieži lietots termins intelektuāļu tekstos), spēj adekvāti novērtēt deviantu uzvedību?

11. Vispārējās izmaiņas sabiedrībā 21. gadsimta sākumā

Socioloģija aplūko ne tikai sabiedrības struktūru un funkcionēšanu, bet arī izmaiņas tajā un perspektīvo virzību. Šajā sakarā vispirms jāatbild uz jautājumu: vai sabiedrību var atzīt par vienotu veselumu ar kopīgām evolūcijas likumsakarībām?

Rietumu kultūras priekšstatos kopš kristietības pakāpeniskas ienākšanas cilvēku apziņā nostiprinājās sabiedrības lineārās attīstības izpratne. Turklāt filozofiskā un sabiedriski politiskā domā arvien vairāk izplatījās priekšstats par vienotu cilvēces virzības ceļu. Šajā aspektā jāatceras G. V. F. Hēgeļa un arī K. Marksa idejas. 20. gadsimta otrajā pusē Rietumvalstu sociālajās zinātnēs nostiprinājās koncepcija par universālām sabiedrības attīstības kopsakarībām. Šī koncepcija ietver gan ekonomiskā progresa jautājumus, gan arī sociālpolitisko virzību uz liberāli demokrātisko orientāciju. Rietumu vērtības, tostarp tolerance pret cilvēktiesībām un indivīda brīvību, uz tirgu orientētu ekonomiku ir tas modelis, uz kuru jātiecas pārējām pasaules valstīm – tām, kuras vēl neatrodas šajā stāvoklī.

ASV profesors Frensiss Fukujama savā pazīstamajā grāmatā "Vēstures beigas un pēdējais cilvēks" atzīst, ka jau ar Napoleona uzvaru pār prūšu monarhiju iezīmējušās cilvēces vēstures beigas, jo liberāli demokrātiskās valsts pamati vairs nevar tikt uzlaboti. Tiesa, 20. gadsimtā liberāli demokrātiskajai sistēmai bija jāatvairā fašisma un komunisma uzbrukumi. Fašisma idejas gāja bojā līdz ar Vācijas un Itālijas sakāvi Otrajā pasaules karā, arī komunisma idejas gadsimta nogalē zaudēja savu ietekmi.

Vēstures beigas nosaka tas, ka liberāli demokrātiskajiem sabiedrības politiskās iekārtas principiem ideoloģijas sfērā nav reāla konkurenta. Pretspēku nespēj veidot ne reliģija, ne nacionālisms. Indivīda reliģisko dzīvi apmierina liberāli demokrātiskā sistēma, bet teokrātiskās valsts ideju atbalsta islāms, kura ietekme nepārsniedz musulmaņu sabiedrības robežas. Savukārt nacionālisms neizriet no liberālisma iekšējā pretrunīguma. Nacionālismam nav konkurētspējīgas un perspektīvas ideoloģijas, to galvenokārt rada etniskās grupas neatkarības centieni ierobežojumi. Nacionālās pretrunas, kā arī fakts, ka daļa valstu ir vēstures stadijā, bet

daļa – pēcvēstures stadijā, gan var izraisīt starptautiskus konfliktus. Tomēr globālam konfliktam ir nepieciešamas lielvalstis, kuras atrodas vēstures posmā, bet tās jau arvien vairāk zaudē savu ietekmi.

Semjuels Hantingtons izvērta citu nākotnes notikumu paredzējumu. Tā kā "aukstais karš" starp kapitālisma un sociālisma sistēmām ir beidzies, turpmāk konfliktu pamatcēlonis būs sadursme starp dažādām kultūras vērtību pasaulēm. Šis atšķirīgās civilizācijas var pastāvēt līdzās, bet tās nekad neapvienosies kopējā sabiedrībā, jo mūsdienu pasaulē neeksistē universāla vērtību sistēma, kuru atzītu dažādas koeksistējošas sabiedrības.

F. Fukujama, vērtējot S. Hantingtona viedokli, nesens atzinis: "Viens no šī argumenta izrietošajiem secinājumiem ir, ka 11. septembra teroristu uzbrukumi un ASV vadītais prettrieciens ir uzskatāmi par daļu no plašākas islāma un Rietumu civilizācijas cīņas. Otrs liecina, ka tas, ko mēs Rietumos uzskatām par vispārējām cilvēktiesībām, vienkārši ir Eiropas kultūras auglis, kas nav piemērojams tiem, kuriem nav šīs konkrētās tradīcijas."²²

F. Fukujama uzskata, ka S. Hantingtonam nav taisnība ne vienā, ne otrā gadījumā, atzīstot, ka universālisms ir saprotams arī plašākā nozīmē. Noteicošais spēks cilvēces vēsturē ir nevis kultūru daudzveidība, bet modernizācijas vispārējais progress. Tā izpausme ir liberālā demokrātija un uz tirgu orientēta ekonomika. Līdz ar to var runāt par islāma sadursmi ar modernizāciju.

Šo divu – F. Fukujamas un S. Hantingtona – koncepciju salīdzinājums liek domāt par vēl citiem pretrunu apstākļiem. Nevar atmet pieņēmumu, ka 2001. gada 11. septembra notikumus lielā mērā noteica ekonomisko interešu sadursme starp naftas ieguvējvalstīm un šīs dabas bagātības galvenajiem patērētājiem. Trieciens Ņujorkai varēja būt mēģinājums apvienot musulmaņu sabiedrību stingrā "kopējā frontē", lai nodrošinātu sava dzīves standarta eksistenci maksimāli ilgā nākotnes perspektīvā. Protams, neaizmirsīsim garīgo orientāciju atšķirības, reliģijas dažādo statusu Rietumu un islāma kultūrās, politiskās varas spēles. Cilvēku sociālās darbības motīvu mijiedarbība acīmredzot ir sarežģītāka, lai to varētu izskaidrot ar vienas idejas palīdzību. Vispārīgās likumsakarības nedrīkst ignorēt individu un sociālo grupu atšķirīgās vēlmes, novirzes no gaidāmās uzvedības.

Filozofiskā līmenī var diskutēt par to, cik lielā mērā kristietībā balsītās Rietumu kultūras vērtības ir uzskatāmas par vispārcilvēciskām un morāles aspektā obligātām vērtībām jebkurai mūsdienu civilizācijai. Socioloģiskais skatījums atklāj, kāda ir atšķirība starp pasludināto jābūtību un sabiedriskās dzīves realitāti. Idealizēto priekšstatu pasaule eksistē it kā pati par sevi, mūsu sociālā realitāte ir tāda, kādu to spējam veidot.

²² Fukujama F. Islāma sadursme ar modernizāciju // Diena. – 2001. – 8. dec.

Iespējams, ka šī ir viena no modernās sabiedrības pamatpretrunām. Sabiedrības attīstības gaitā arvien uzskatāmākas kļūst pretrunas starp oficiāli atzīto vispārcilvēcisko vērtību kopumu un sociāli empīrisko realitāti.

Liberāli demokrātiskā politiskā sistēma ar orientāciju uz tirgus ekonomiku – šie Rietumu pasaulē deklarētie principi, nemaz nerunājot par konfrontāciju ar citu kultūru jēgpilno saturu, vispirms jau ikdienā saduras ar atšķirīgām kapitālisma izpausmēm. Acīmredzami dažādi ir sociālā taisnīguma priekšstatu īstenošanas mēģinājumi kapitālisma realitātē. Tas nav tikai jautājums par progresa vai modernizācijas pakāpi, bet arī par daudzo subkultūru ietekmi konkrētās valsts dzīvē, vēsturiskās pieredzes modifikācijām.

Civilizācija savā attīstības gaitā nav spējusi arī risināt jautājumu par varas atsvešinātību no pārējās sabiedrības. Politiskās sistēmas demokratizācija līdz šim laikam nav devusi pietiekami pozitīvus rezultātus šajā aspektā. Sabiedrības apziņā ir pakāpeniski veidojies pietiekami skaidrs situācijas morālais vērtējums, kurš nereti tomēr ir būtisks indivīda darbības motivācijas noteikšanā. Kā saka Vestens Johanesa Mario Zimmela romānā "Tad – klauni un asaras": "Pasaulē ir daudz labu cilvēku. Ir gan, (..) un nevienam no tiem nav rokās varas."²³

Varas pašpietiekamības uzdevumos ietilpst centieni ne tikai saglabāt sociālo sakārtotību, sabiedrības stabilitāti, bet arī kontrolēt vērtību sistēmas iespējamās izmaiņas. Konservatīvisms vispārējo sabiedrības vērtību atzīšanā nonāk pretrunā ar sociālās realitātes dinamiku. Tehnoloģiskais progress un modernizācija ne tikai nespēj mazināt dzīves materiālās kvalitātes atšķirības reģionos un dažādos sociālos slāņos, bet arī nesniedz pietiekamu pamatojumu jauna attīstības loka intelektuāliem meklējumiem labklājības līderu sabiedrībai. Varas stabilitātes pašapmierinātība uzmanību galvenokārt veltī novirzēm indivīdu, sociālo grupu, valstu darbības kontrolei, neievērojot vērtību saturiskās jēgas nosacītību, tās reālo ietekmi motivācijas izvēlē.

Rietumu civilizācijas attīstība pēdējos gadu desmitos parasti tiek raksturota kā industriālās sabiedrības pāreja uz informācijas sabiedrību. Mainās makroekonomikas un mikroekonomikas struktūras, ikdienas dzīves kvalitāte. Tehnoloģijas modernizācijas virzība turpinās, tomēr sociālo apstākļu skatījuma aspektā kārtējo reizi aktualizējas jautājums par turpmāko civilizācijas ceļu. Pieņemamākā atbilde – ir nepieciešams veidot jaunu sociālo vērtību horizonta meklējumus. Tām ir jābūt vērtībām, kuras spēj pārvarēt zināmu Rietumu civilizācijas priekšstatu vienpusību, vēsturiskās pieredzes negāciju mantojumu, arī pašreizējo stagnāciju un tuvoties indivīda dzīves situācijai.

²³ Zimmels J. M. Tad – klauni un asaras. – R., 1994. – 403. lpp.

Šī sociāli filozofiskā robežsituācija rosina arī socioloģijai atbilstoši savas izpētes resursu specifikai meklēt jaunas paradigmas. Tādas, kuras varētu ne tikai izskaidrot sociālos procesus, bet arī prognozēt perspektīvo sabiedrības attīstību, saglabājot izziņas zinātnisko korektumu daudzpusīgo kultūru un subkultūru vērtību realitātē.

Iespējams, ka socioloģija ir nogājusi savu pirmo attīstības loku, un ir pamats gaidīt pavērsienu tās virzībā: izskaidrošanas un praktiskās lietderības funkciju saistības apliecinājumā. Sabiedrība joprojām nav dadzpusīgi ieskatījusies pašnolemtības īstenošanas nosacījumos. Varbūt tieši socioloģija var realizēt O. Konta ieceri un kļūt par vadošo zināšanu nozari vismaz sociālajā un humanitārajā sfērā.

Nobeigums

Šim darbam atvēlētais apjoms noteica aplūkojamo jautājumu izklāsta konspektīvo raksturu. Turklāt izdevumā nav iekļauti vairāku sabiedrības eksistences aspektu apcerējumi – lauku dzīves, reliģijas, mākslas u.c. socioloģiskā analīze. Autora tēmu izvēle, protams, bija arī subjektīva, pakļauta pieņemtajai izklāsta loģikai. Jācer, ka jau tuvākajā laikā tiks publicēti latviešu autoru darbi par vairākām nozīmīgām socioloģijas teorētiskajām problēmām, bet jo īpaši – par pētījumu metodoloģiju, metodiku un tehniku.

Lasītājam piedāvātajā socioloģijas ievadā autors centies iekļaut dažādus viedokļus par aplūkojamo problemātiku. Tādēļ šis izdevums varētu ne tikai palīdzēt iepazīties ar socioloģisko zināšanu specifiku, bet arī rosināt studējošos meklēt papildu informāciju sociālo zinātņu sfērā.

Socioloģija ir salīdzinoši jauna zināšanu nozare, tā pat nebūt nav izpildījusi sava pamatlicēja O. Konta izvīzītos stratēģiskos uzdevumus. Cerams, ka jau pārskatāmā nākotnē socioloģija spēs daudz konkrētāk skaidrot mūsdienu sabiedrības aktuālās problēmas, izdarīt radikālu pavērsienu savā attīstībā – sniegt drošticamas prognozes par nākotni. Informācijas pārpilnajā sabiedrībā indivīdam arvien vairāk ir nepieciešami pamatotāki līdzekļi orientācijai apkārtējā sociālajā realitātē, arī tādēļ, ka ik brīdi kāda vara mēģina manipulēt ar cilvēka apziņu. Ne tikai lai izdzīvotu, bet arī lai atrastu sev vēlamo vietu daudzveidīgajā sabiedrisko attiecību sistēmā.

Ieteicamā literatūra

Haralambos M., Holborn M. Sociology. Third edition. – London, 1991.

Lexikon zur Soziologie/Hrsg. Herausgegeben von *W. Fuchs, R. Klima, R. Lantmann, O. Ramstedt, H. Wienold.* – 2., verbesserte und erweiterte Auflage. – Opladen, 1998.

Schaefer Richard T. Sociology. – New York etc., 1983.

Американская социология. Перспективы, проблемы, методы / Под ред. *Т. Парсонса*; пер. с англ. – Москва, 1972.

Гидденс Э. Социология/ Пер. с англ. – Москва, 1999.

Парсонс Т. О структуре социального действия/ Пер. с англ. – Москва, 2000.

Смелзер Н. Социология/ Пер. с англ. – Москва, 1994.

Томпсон Д. Л., Пристли Д. Социология. Вводный курс/ Пер. с англ. – Львов, 1998.

Saturs

IEVADS	3
1. SOCIOLOĢIJAS PRIEKŠMETS	5
1.1. Socioloģijas izpētes objekts	5
1.2. Socioloģisko zināšanu specifika	6
1.3. Socioloģisko zināšanu patiesums un tā sasniegšanas pamatorientācijas	10
1.4. Kvantitatīvā un kvalitatīvā metodoloģija	13
2. VARA	17
2.1. Varas jēdziens	17
2.2. Vara un sabiedrības horizontālās sakārtotības attiecības	19
2.3. Valsts vara	21
2.4. Varas elite	24
2.5. Sabiedrības pārvalde un birokrātija	28
3. SOCIĀLĀ STRATIFIKĀCIJA	32
3.1. Sociālās nevienlīdzības izpausme sociālajā stratifikācijā	32
3.2. K. Marksa un M. Vēbera sociālās stratifikācijas izpratne	34
3.3. Modernās sabiedrības sociālās stratifikācijas izpratne	36
4. NABADZĪBAS SOCIOLOĢISKAIS SKATĪJUMS	41
5. SOCIĀLĀ MOBILITĀTE	46
6. SABIEDRĪBAS SOCIĀLI DEMOGRĀFISKĀ DIFERENCIĀCIJA	50
6.1. Dzimumu nevienlīdzības socioloģiskais skatījums	50
6.2. Etnisko attiecību socioloģiskais skatījums	54
6.3. Cilvēka dzīves vecumposmu diferenciācija	58
7. ĢIMENE KĀ SOCIĀLAIS INSTITŪTS	62
8. IZGLĪTĪBA KĀ SOCIĀLAIS INSTITŪTS	68
9. DARBS KA SABIEDRĪBAS EKSISTENCES FORMA	74
10. DEVIANTĀ UZVEDĪBA UN SOCIĀLĀ KONTROLE	81
11. VISPĀRĒJĀS IZMAIŅAS SABIEDRĪBĀ 21. GADSIMTA SĀKUMĀ	89
Nobeigums	93
leteicamā literatūra	94

Lekciju kurss

SOCIOLOĢIJA

Pēteris Laķis

IEVADS SOCIOLOĢIJĀ

Apgāda redaktors *J. Goldmanis*

Apgāds Zvaigzne ABC, SIA, K. Valdemāra ielā 6,
Rīgā, LV-1010. Red. nr. S-365.

A/s "Poligrāfists", K. Valdemāra ielā 6, Rīgā, LV-1010.

LATVIJAS NACIONĀLA BIBLIOTEKA

0302054425

**OBLIGĀTAIS
EKSEMPLĀRS**

1.80

2002-4
L 282

l e k c i j u k u r s s

Pēteris Laķis

(dz. 1952. g.)

Profesors, filozofijas doktors, habilitētais mākslas doktors

Latvijas ZĀ korespondētājloceklis, Latvijas Kultūras akadēmijas rektors

Lasa lekcijas arī Latvijas Mākslas akadēmijā, Ventspils Augstskolā

SOCIOLOĢIJAS PRIEKŠMETS

VARA

SOCIĀLĀ STRATIFIKĀCIJA

NABADŽĪBA

SOCIĀLĀ MOBILITĀTE

SABIEDRĪBAS SOCIĀLI DEMOGRĀFISKĀ DIFERENCIĀCIJA

ĢIMENE. IZGLĪTĪBA. DARBS

DEVIANTĀ UZVEDĪBA UN SOCIĀLĀ KONTROLE

IZMAIŅAS SABIEDRĪBĀ 21. GADSIMTA SĀKUMĀ

ISBN 9984-22-462-7

9 789984 224626 >

ZVAIGZNE ABC